

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟ ΘΕΑΤΡΟ : ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΣΟΦΙΑ Χ. ΚΟΤΣΟΒΟΥ
Α.Μ. 4372019009

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Η έννοια της *ύβρεως* και της ελεύθερης βούλησης
στις τραγωδίες: *Πέρσες*, *Οιδίπους Τύραννος* και *Ικέτιδες* του Ευριπίδη.

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ
Συρόπουλος Σπυρίδων, καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Θεόδωρος Παππάς, καθηγητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
Μικεδάκη Μαρία, καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΡΟΔΟΣ Δεκέμβριος, 2020

Ευχαριστίες

Με τη ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασία, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες σε όσους συνέβαλαν στην εκπόνησή της.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Σπυρίδωνα Συρόπουλο για την ουσιαστική και έμπρακτη συμβολή του στην ολοκλήρωση του ανά χείρας πονήματος. Ο κ. Συρόπουλος, υπήρξε καθηγητής μου και σε προπτυχιακό επίπεδο, μου ενέπνευσε με την διδασκαλία του το ενδιαφέρον και την αγάπη για την αρχαία ελληνική γραμματεία και ειδικότερα για το αρχαίο ελληνικό θέατρο. Τον ευχαριστώ ολόψυχα!

Επίσης ευχαριστώ τον καθηγητή, κύριο Θεόδωρο Παππά και την καθηγήτρια, κυρία Μαρία Μικεδάκη για τις πολύτιμες συμβουλές τους κατά τη διάρκεια των σπουδών.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	4
1° ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΘΕΟΙ, ΜΟΙΡΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΒΟΥΛΗΣΗ.....	6
1.1 Άτη, Ύβρις, Νέμεσις, Τίσις, Αιδώς.....	6
1.2 Η σημασία του μέτρου στην Αρχαιότητα.....	7
1.3 Η τραγικότητα των ηρώων στον Όμηρο: βουλή των θεών και η ελεύθερη βούληση των ανθρώπων.....	8
1.4 Η θεωρία των Επικουρείων για τη σχέση της ανθρώπινης ελευθερίας με τη φυσική αναγκαιότητα.....	13
1.5 Η στωική φιλοσοφία περί <i>ειμαρμένης</i>	14
1.6. Ελεύθερη βούληση και ντετερμινισμός.....	15
2° ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΠΕΡΣΕΣ ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ.....	17
2.1 Ο Αισχύλος ως δραματικός ποιητής.....	17
2.2 <i>Πέρσες</i> : οι άνθρωποι αθύρματα των θεών και της μοίρας;.....	18
2.3 Ελεύθερη βούληση του ήρωα στους <i>Πέρσες</i>	26
2.4 Συμπεράσματα.....	32
3° ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΤΥΡΑΝΝΟΣ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ.....	37
3.1 Ο Σοφοκλής: ο ποιητής του μέτρου.....	37
3.2 <i>Οιδίπους Τύραννος</i> : μια τραγωδία της <i>ειμαρμένης</i> και της ελεύθερης βούλησης.....	38
3.3 Η δύναμη της μοίρας στη ζωή του Οιδίποδα.....	48
3.4 Ελεύθερη βούληση και προσωπική ευθύνη του Οιδίποδα.....	51
3.5 Συμπεράσματα.....	57
4° ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΙΚΕΤΙΔΕΣ ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ.....	61
4.1 Ευριπίδης: «ανατόμος» της ανθρώπινης ψυχής.....	61
4.2 <i>ΙΚέτιδες</i> : Ο ρόλος της θεότητας και του ανθρώπου στην πλοκή.....	64
4.3 Συμπεράσματα.....	71
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	79

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αφόρμηση να ασχοληθώ με αυτό το θέμα της διπλωματικής αποτέλεσε μια γνωστική ανάγκη να διευρύνω τους ορίζοντές μου σχετικά με την έννοια της ύβρεως σε συνάρτηση με τη σημασία και την ύπαρξη της ελεύθερης βούλησης. Πρόκειται για ένα ζήτημα που με ενδιέφερε να αφοσιωθώ μέσω της μελέτης της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας. Με επίκεντρο τις τρεις τραγωδίες, τους *Πέρσες* του Αισχύλου, τον *Οιδίποδα Τύραννο* του Σοφοκλή και τις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη, στόχος είναι να έρθω σε επαφή με το αρχαίο ελληνικό θέατρο, να αντιληφθώ το βαθύτερο νόημα των τραγωδιών που μελέτησε διεξοδικά, και παράλληλα, να γίνει μια προσπάθεια άντλησης συμπερασμάτων σε συσχετισμό με την έρευνα της βιβλιογραφίας. Ένα άλλο κίνητρο μελέτης αυτού του θέματος αποτέλεσε το γεγονός πως πρόκειται για ένα θεματικό κέντρο που απασχόλησε όλη την Αρχαιότητα αλλά και τους σημερινούς ανθρώπους μελετητές ή όχι. Είναι ένα διαχρονικό θέμα, διότι σε κάθε εποχή, οι άνθρωποι αναρωτιούνται αν πράγματι είναι ελεύθεροι να επιλέξουν μια ζωή σύμφωνα με τις επιθυμίες τους ή είναι «παίγνια» της μοίρας, κάποιου θεού ή κάποιας υπέρτατης δύναμης.

Με επίκεντρο τα παραπάνω, η διπλωματική εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα κύρια κεφάλαια: στο πρώτο γίνεται μια λεπτομερής αναφορά σε έννοιες που αποτελούν το «κλειδί», για να κατανοηθούν τα τρία δράματα, όπως είναι, για παράδειγμα, η *ύβρις*, η *τίσις* ή η *ελεύθερη βούληση*. Στο δεύτερο, τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο, γίνεται αναλυτική αναφορά κι ερμηνεία των τριών επιλεγμένων δραμάτων και μετά την ολοκλήρωση της μελέτης του κάθε δράματος, ακολουθεί κριτική αποτίμησή του.

ABSTRACT

My first motivation to work on this bachelor's thesis was a cognitive need to broaden my horizons on the meaning of hubris (ὕβρις) in relation to the importance and existence of free will. This was my main interest while I studied the ancient Greek tragedy. Thus now, focusing on three tragedies, The Persians of Aeschylus, Oedipus the Tyrant of Sophocles and The Suppliants of Euripides, my purpose is to get a thorough knowledge on Ancient Greek Drama, also to understand the deeper meaning of the tragedies, that I studied in detail, plus to draw conclusions in relation to bibliographic research. Hybris holds a central position both in ancient Greek life and in classical studies of Greek Drama. To some degree, that proves that hubris is a timeless matter; in every age, people wonder if they are really free to choose a life according to their desires or if they are "toys" to the hands of inevitability, of a god or of some other supreme power.

This bachelor's thesis is structured in four main chapters; on the first chapter, a detailed reference is made to meanings that constitute the "key" to understanding the three specific dramas, such as, for example, hubris, tisis or free will. In the second, the third and the fourth chapter, a detailed report and interpretation of the three selected dramas is made and after the completion of the study of each drama, a critical evaluation follows.

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΘΕΟΙ, ΜΟΙΡΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΒΟΥΛΗΣΗ

Υβριν χρή σβεννύναι μάλλον, ἢ πυρκαϊήν (πρέπει να σβήνουμε την ύβρη περισσότερο και από την πυρκαγιά)

Ηράκλειτος

1.1 Άτη, Υβρις, Νέμεσις, Τίσις, Αιδώς

Η *Άτη*, που το όνομά της σημαίνει συμφορά, κατά τη *Θεογονία* του Ησιόδου ήταν κόρη της Έριδας και αδελφή της Δυσνομίας. Από την *Ιλιάδα* γνωρίζουμε πως η Άτη ήταν δυνατή, με πόδια πολύ γερά, για να έχει τη δυνατότητα να φτάνει παντού πάνω στη γη και να βλάπτει τους ανθρώπους.¹ Η άτη είναι αρχικά ψυχολογική κατάσταση που αναφέρεται στο ξαφνικό θόλωμα του νου, είναι ένα είδος πνευματικής τύφλωσης, που οδηγεί τους θνητούς σε λανθασμένες κρίσεις και πράξεις με οδυνηρές συνέπειες. Για αυτό και η σχετική λέξη σημαίνει γενικότερα την αφροσύνη, την πλάνη και τη συμφορά. Ως προσωποποιημένη δύναμη η *Άτη* θεωρείται μεγαλύτερη κόρη του Δία που, σταλμένη από τον πανίσχυρο θεό στους θνητούς, τους βλάπτει με την ακαταμάχητη δύναμη και την ταχύτητά της.² *Άτη* είναι η ταραχή. Η σύγχυση φρενών λόγω της επιρροής των θεών στον άνθρωπο. Είναι η προσωποποιημένη θεά της βλάβης και της συμφοράς.³

Η *Υβρις* είναι η προσωποποίηση της αλαζονικής συμπεριφοράς του ανθρώπου, που ξεπερνά κάθε μέτρο και δεν αναγνωρίζει πόσο άλλες δυνάμεις, έξω από τον ίδιο, συντελούν στην ευτυχία του. Η ύβρις, όταν επικρατήσει στη σκέψη του ανθρώπου, προκαλεί τον ερχομό της *Νεμέσως*, που με τη συμφορά βάζει τα πράγματα στη θέση τους, δηλαδή επιβάλλει το μέτρο. Ο ποιητής Θεόγνις έλεγε την ύβρη θυγατέρα του Κόρου (του Κορεσμού), ενώ αντίθετα ο Πίνδαρος τη θεωρούσε μητέρα του Κόρου. Στην Αθήνα ύστερα από το Κυλώνειον Άγος αφιέρωσαν στην Ύβρη και στην Αναΐδεια έναν μικρό ναό.⁴ *Υβρις* είναι η αυθάδης βία που απορρέει από την υπερβολική συναισθηματική αλαζονεία κι αυθάδεια.⁵

¹ Ρούσος 2013, 175.

² Μαρωνίτης και Πόλκας 2007, 228-229.

³ Σταματάκου 1994, 190.

⁴ Ρούσος 2013, 176.

⁵ Σταματάκου 1994, 1022.

Η *Νέμεσις* είχε τη φροντίδα να μοιράζει (*νέμειν*) στον κάθε άνθρωπο ό,τι του ανήκε σύμφωνα με την αξία και τη θέση του, να επιβάλει τη δικαιοσύνη και να καθορίζει τις ποινές, να αφαιρεί την ευτυχία από όσους την είχαν αποκτήσει χωρίς να το αξίζουν και να προκαλεί την εκδίκηση των θεών για όποιον δεν αναγνώριζε πως την ευτυχία του τη χρωστούσε στην εύνοιά τους. Η Νέμεση ήταν κόρη της Νύχτας κι είχε αδελφές τις Μοίρες, τις Εσπερίδες και την Έριδα.⁶

Τίσις είναι η πληρωμή γενομένη προς ανταμοιβήν ή προς ανταπόδοσιν, ανταπόδοσις, εκδίκησις, τιμωρία, ποινή, πρόστιμον. Οι τίσις είναι οι εκδικήτριες θεές, οι Ερινύες.⁷ Οι Ερινύες γεννήθηκαν από το αίμα του Ουρανού που έσταξε στη Γη όταν ο γιος τους, Κρόνος, του έκοψε με δρεπάνι τα γεννητικά του όραγανα. Έτσι ανήκουν στους παλαιότερους θεούς, πριν από τη γενιά των Ολυμπίων. Στην *Οδύσσεια* οι Ερινύες προστατεύουν τους φτωχούς, όταν ο Αντίνοος, ένας από τους μνηστήρες, χτύπησε με ένα σκαμνί τον μεταμφιεσμένο σε ζητιάνο Οδυσσέα. Οι Ερινύες είναι εκείνες που χωρίς φανερή αιτία φέρνουν στους ανθρώπους την *άτη*, τη σύγχυση του μυαλού που οδηγεί σε άσχημες πράξεις.⁸

Αιδώς – *αιδούμαι* υποδηλώνουν την ντροπή που αισθάνεται ένας άνθρωπος ενώπιον των συμπολιτών του, όταν διαπράξει μια αδικία. Η μεν *Νέμεσις* είναι θεϊκή δικαιοσύνη, η *αιδώς* είναι η δικαιοσύνη της κοινωνίας. Ο Αριστοτέλης θέτει την *αιδώ* και τη *νέμεσιν* μαζί: για αυτόν δεν είναι ιδιότητες που οδηγούν στη μετριοφροσύνη, αλλά συγκινήσεις στις οποίες πρέπει να ανοίγεται κάποιος με μέτρο, διατηρώντας το σωστό μέτρο.⁹

1.2 Η σημασία του μέτρου στην Αρχαιότητα

Οι Έλληνες έδιναν μεγάλη σημασία στην έννοια της σοφίας. Στον Όμηρο και στους μεταγενέστερους ποιητές σοφός ήταν εκείνος ο οποίος ήταν γνώστης μιας τέχνης, όπως είναι η κατασκευή αγγείων ή η σύνθεση ποιημάτων. Όταν επρόκειτο για αποφάσεις, ο σοφός διέκρινε το νόημα των περιστάσεων και πρότεινε λύσεις αποτελεσματικές, δηλαδή περάσματα μέσα στο σφικτό δίχτυ της αναγκαιότητας. Αυτή η έννοια της πρακτικής σοφίας αναπτύχθηκε την ύστερη αρχαϊκή εποχή και

⁶ Ρούσος 2013, 176,178.

⁷ Σταματάκου 1994, 995.

⁸ Ρούσος 2013, 221-222.

⁹ Zoja 2001, 70, 72.

έλαβε πολιτική σημασία. Ένας κατάλογος Επτά Σοφών καταρτίστηκε αργότερα που περιλάμβανε άνδρες με πολιτική οξυδέρκεια με κοινό τους χαρακτηριστικό τη μετριοπάθεια. Οι σοφοί αυτοί είχαν συνειδητοποιήσει πως κάθε δράση επιφέρει αντίδραση, κάθε ενέργεια προς μια κατεύθυνση γεννά αντίρροπη δύναμη με αντίθετη φορά, κάθε κέρδος έχει το ισόποσο τίμημά του. Αυτός είναι ο νόμος της Ανάγκης. Στις πολιτικές τους αποφάσεις προσπάθησαν να εφαρμόσουν δυναμικές ισορροπίες, δηλαδή καταστάσεις στις οποίες ο νόμος της Ανάγκης δεν θα προκαλούσε καταστροφικές συνέπειες για το κοινωνικό σώμα. Αφού το εκκρεμές ήταν αδύνατο να σταματήσει, μπορούσε να περιοριστεί και έτσι οι σοφοί αναγνώρισαν τη σημασία του μέτρου. Αυτά τα διδάγματα αναγράφηκαν στο μαντείο των Δελφών κι αποτέλεσαν σημαντικό μάθημα του Απόλλωνα στους ανθρώπους: *Τίποτε μην κάνεις υπερβολικό, Το μέτρο είναι ο καλύτερος οδηγός, Είσαι τόσο σίγουρος ώστε να δίνεις εγγυήσεις; Στη γωνία παραμονεύει η πτώση σου.*¹⁰

Αυτή η υπερβολική έμφαση στο μέτρο και στη μετριοπάθεια προειδοποιούσε τους ανθρώπους πως υπάρχει ο κίνδυνος μέσα στην επιτυχία, ήταν μια φρόνιμη αντίδραση των σοφών ανθρώπων στην έφεση για υπεροχή, εξ ου και το αντίστοιχο ρητό του δελφικού Απόλλωνα, *Γνώθι σαυτόν*, που αρχικά σήμαινε *γνώριζε πως είσαι θνητός*. Οι Επτά Σοφοί προσπάθησαν να περιορίσουν την *ύβριν*, την αλαζονική συμπεριφορά που συνεπάγεται η επιτυχία με σκοπό να προειδοποιήσουν τις ολέθριες συνέπειες που φέρνει η λήθη της ανθρώπινης κατάστασης, η *άτη*. Οι ίδιοι οι θεοί φθονούν - πίστευαν - όσους πλησιάζουν υπερβολικά τη δική τους θεϊκή ατελεύτητα κι άμοχθη ευδιαμονία και τους εκδικούνται μέσω της *νεμέσεως*. Οι θνητοί, λοιπόν, έπρεπε τις περισσότερες φορές να πάθουν, για να μάθουν πως δεν είναι παντοδύναμοι.¹¹

1.3 Η τραγικότητα των ηρώων στον Όμηρο: βουλή των θεών και η ελεύθερη βούληση των ανθρώπων

Η απουσία της *αιδούς* (ντροπής) σημαίνει την αποδοκιμασία των άλλων, που λαμβάνει συχνά τη μορφή του θυμού και δηλώνεται ως *νέμεσις* (νεμεσσάω: οργίζομαι, θυμώνω με τη συμπεριφορά κάποιου άλλου αλλά συχνά και με τον εαυτό μου). Ενώ η *αιδώς* αποτρέπει έναν άνθρωπο να ενεργήσει ανάρμοστα, η *νέμεσις* τον

¹⁰ Κυρτάτας και Ράγκος 2010, 112-113.

¹¹ Κυρτάτας και Ράγκος 2010, 113.

παροτρύνει να προσβάλει όσους στερούνται την αιδώς. Όταν, αντίθετα, ένας άνθρωπος νιώθει πως λόγω των πράξεών του θα προκαλέσει την οργή (*νέμεσιν*) των άλλων απέναντί του, τότε διαθέτει αξιοπρέπεια, φιλότιμο, αιδώς. Άρα, η *νέμεσις* των άλλων προκαλεί την αιδώς.¹²

Η *ύβρις* προκαλείται από την έλλειψη αιδούς. Στην περίπτωση αυτή ο άνθρωπος έχει αλαζονική συμπεριφορά, υπερβαίνει τα όρια και προσβάλλει την τιμή των άλλων. Η *ύβρις* περιλαμβάνει συχνά την αδιαντροπιά και δηλώνεται με τη λέξη *αναιδείη*, ενώ ο *ξειδιάντροπος* χαρακτηρίζεται *αναιδής*. Οι πράξεις που συνοδεύουν την αντικατάσταση της αιδούς από την *ύβριν* δημιουργούν καταστάσεις απεχθείς, τα *αίσχρα*, προκαλούν την έντονη αποδοκιμασία των άλλων, εκφρασμένη με τη *νέμεσιν* ή και την *τίσιν*. Για παράδειγμα, όταν η θεά Αθηνά μεταβαίνει μεταμορφωμένη στο παλάτι του Οδυσσέα, για να ξεσηκώσει τον Τηλέμαχο να αναζητήσει τον πατέρα του, εκφράζει την έκπληξή της για το μέγεθος της αλαζονικής ύβρεως των μνηστήρων, επειδή έχουν δημιουργήσει μια κατάσταση αποκρουστική, που θα μπορούσε να υποκινήσει τη *νέμεσιν* :

*Γιατί πολύ ξειδιάντροποι μου φαίνονται,
έτσι που τρων αυτοί και πίνουν στο παλάτι· θα αγανακτούσε
ασφαλώς,
βλέποντας, αν κάποιος κατά τύχη ερχόταν,
φτάνει να ήταν συνετός.¹³ (α 227-229).*

Οι θεοί στον Όμηρο δεν είναι δημιουργοί του κόσμου, αλλά μέρος του, και κατ' επέκταση, θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη πως δεν είναι οι ίδιοι υπεύθυνοι για οτιδήποτε συμβαίνει στον κόσμο, αν και αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα να υπάρξει αταξία. Κι όμως, η ανατροπή της κοσμικής τάξης αποτρέπεται από την παρουσία της *μοίρας*. Η λέξη *μοίρα* (από το ρήμα *μείρομαι*: παίρνω ή έχω ως μερίδιο, μοιράζομαι, είναι γραφτό μου), όπως κι η συνώνυμη λέξη *αίσα*, σημαίνει το μοιρασμένο τμήμα, τον κλήρο, το μερίδιο που αναλογεί σε κάποιον, όπως είναι τα λάφυρα και η τροφή. Η *μοίρα* στον Όμηρο συνδέεται με το αναγκαίο, το αναπόφευκτο, τον θάνατο, οπότε μπορεί να εμφανίζεται κι ως δαιμονική ύπαρξη (*μοίρα*), που μεθοδεύει το τέλος των θνητών. Όταν ένας άνθρωπος πράξει μια ενέργεια πέρα από το γραφτό του, έξω από αυτό που αρμόζει σε έναν θνητό, τότε

¹² Μαρωνίτης και Πόλκας 2007, 202.

¹³ Μαρωνίτης και Πόλκας 2007, 204-205.

προκαλείται ο θάνατος *υπέρ μόρον* (πριν από την καθορισμένη του ώρα). Στην αρχή της Οδύσσειας ο Δίας αναφέρει δύο φορές πως οι θνητοί υποφέρουν *υπέρ μόρον* και από τις δικές τους ατασθαλίες:

κι όμως οι ίδιοι, κι από φταιξίμο δικό τους, πάσχουν και βασανίζονται,

και πάνω απ' το γραφτό τους [υπέρ μόρον].

Έτσι και τώρα ο Αίγισθος, την ορισμένη μοίρα παραβαίνοντας [υπέρ μόρον],

πήγε να σμίξει με τη νόμιμη γυναίκα ενός Ατρείδη,

κι αυτόν τον σκότωσε στου γυρισμού την ώρα,

γνωρίζοντας τι τιμωρία σκληρή τον περιμένει. (α 33-37).

Στο σημείο αυτό έγκειται το ζήτημα της ελεύθερης ή όχι βούλησης του ανθρώπου. Ο θεός δεν εννοεί πως οι θνητοί έχουν τη δυνατότητα αποφυγής της μοίρας τους μέσω των πράξεών τους. Ενδεχομένως, υπονοεί πως σε κρίσιμες φάσεις της ζωής τους οι θνητοί δεν ενεργούν κατάλληλα, ούτε λογικά. Η διπλή αναφορά του *υπέρ μόρον* στον λόγο του Δία παραπέμπει σε ένα είδος υπέρβασης του επιτρεπτού ορίου δράσης από την πλευρά του Αίγισθου, των θνητών γενικά. Η παρουσία της μοίρας δεν μειώνει την ελευθερία της δράσης των θνητών, αλλά ορίζει το ευρύτερο πλαίσιο της έκτασής της. Οι θνητοί επιλέγουν να πράττουν ή μέσα ή έξω από τα επιτρεπόμενα όρια που τους αναλογούν. Συνεπώς, ο Δίας μπορεί να ισχυρίζεται πως οι θνητοί υποφέρουν στη ζωή τους και από δικό τους φταιξίμο, όταν υπερβαίνουν τα όρια τους (*υπέρ μόρον*).¹⁴

Ωστόσο, οι θνητοί εύκολα κι εύλογα αποδίδουν στη μοίρα και στους θεούς τα βασικά περιστατικά της ζωής τους. Στην *Οδύσσεια* ο Νέστορας υποστηρίζει μια διαφορετική θέση με εκείνη του Δία. Τονίζει, δηλαδή, πως την Κλυταιμνήστρα τη δάμασε *μοίρα θεών* και πρόδωσε τον άνδρα της για τον Αίγισθο (γ 269). Το συμπέρασμα είναι πως οι θεοί συμμετέχουν στην κοσμική τάξη, όπως αυτή είναι διευθετημένη από τη μοίρα, όμως έχουν τη δυνατότητα να την καθυστερήσουν προσωρινά με την εμπλοκή τους, αλλά αδυνατούν να την αποτρέψουν τελείως. Για παράδειγμα, οι αγαπημένοι θνητοί του Δία, ο γιος του Σαρπηδόνας και ο φίλος του Έκτορας είναι γραφτό να πεθάνουν – του λέει πρώτα η Ήρα και ύστερα η Αθηνά (*II* 441-443 = *X* 179-181). Άρα, όπως η μοίρα των θνητών ελέγχεται από τους θεούς, έτσι και η θεϊκή δύναμη ελέγχεται από τη μοίρα. Η μοίρα και οι θεοί είναι σε μια

¹⁴ Μαρωνίτης και Πόλκας 2007, 224-226.

σχέση αλληλεξάρτησης. Μοίρα για τους θεούς είναι η αθανασία, ενώ για τους θνητούς ο θάνατος. Οι θεοί έχουν τη δυνατότητα να σώσουν προσωρινά τους θνητούς αλλά είναι αδύνατο να αλλάξουν το μοιραίο τέλος τους.¹⁵

Σύμφωνα με την αρχή της «διπλής υπευθυνότητας» ή του «διπλού κινήτρου», το κίνητρο μιας πράξης στα ομηρικά έπη ορίζεται διπλά: τόσο στους θεούς όσο και στους θνητούς. Θνητοί και θεοί προκαλούν την ίδια στιγμή τις ίδιες πράξεις κι υποκινούν τις ίδιες παρορμήσεις, άρα θεωρούνται και οι δύο εξίσου υπεύθυνοι. Για παράδειγμα, μπορεί να δικαιολογηθεί στην *Ιλιάδα* η απολογητική συμπεριφορά του Αγαμέμνονα προς τον Αχιλλέα. Ο βασιλιάς προσφέρει αμέτρητη αποζημίωση τον Αχιλλέα λόγω της αρπαγής της Βρισηίδας από τον αχαιό ήρωα (*I* 86-96). Ο Αγαμέμνονας σε αυτούς τους στίχους αναφέρει πως δεν είναι αυτός αίτιος, αλλά είναι ο Δίας και η Μοίρα και η Ερινύα. Αυτές οι μυστηριώδεις δυνάμεις του θόλωσαν τον νου (άτη) με αποτέλεσμα να αφαιρέσει το τιμητικό δώρο από τον Αχιλλέα. Με τη στάση του αυτή ο Αγαμέμνονας αναγνωρίζει πως η πράξη του ήταν ολέθρια, αφού προσέφερε στον Αχιλλέα αποζημίωση, όμως αποδίδει την ολέθρια πράξη του σε εξωτερικές υπερφυσικές δυνάμεις κι εμφανίζει την πράξη του ως ανεξήγητη, ενώ ο ίδιος παρουσιάζεται ως θύμα των περιστάσεων. Ό,τι έγινε, ήταν μοιραίο κι αναπόφευκτο να συμβεί και για αυτόν τον λόγο ο Αγαμέμνονας αξίζει τη συμπάθεια του Αχιλλέα, ο οποίος καλείται να δεχτεί τη συγγνώμη του.¹⁶

Οι βασικοί τρεις ήρωες της *Ιλιάδος* μοιάζουν με ήρωες της τραγωδίας. Τους εξουσιάζουν έντονα πάθη, απαίτησή τους για τιμή (ο ηγεμονικός εγωισμός του Αγαμέμνονα, ο διφυής πύρινος θυμός του Αχιλλέα, μια απερίσκεπτη και επηρμένη αισιοδοξία τον Έκτορα), με βασικό αποτέλεσμα να κάνουν λανθασμένες εκτιμήσεις και να δρέπουν συμφορές, για τις οποίες ενέχονται: τις ολέθριες ήττες ο Αγαμέμνονας και ο Έκτορας, τον θάνατο του φίλου ο Αχιλλέας. Η ενοχή και ο πόνος της συμφοράς – διαφορετικής υφής και έντασης, και τα δύο, για τον καθένα – τους παιδεύουν, αλλά και τους καθαίρουν. Από το πάθος, λοιπόν, στο λάθος, κι από εκεί στην τιμωρία και στην ενοχή, αλλά και στην κάθαρση. Έτσι, μέσω των συμφορών, ο μεν Αγαμέμνονας από αυθαίρετος κι άδικος ηγεμόνας γίνεται εξελεκτικά μετριοπαθέστερος και δικαιότερος, ο δε Αχιλλέας ελευθερώνεται τελικά από τον τρομερό θυμό και το δίλημμα της μοίρας του και φτάνει μέχρι το έλεος για τον Έκτορα, και ο Έκτορας από

¹⁵ Μαρωνίτης και Πόλκας 2007, 226-227.

¹⁶ Μαρωνίτης και Πόλκας 2007, 233-234.

την πλάνη και την έπαρση φτάνει στην επίγνωση και τη γνώση, που τον ελευθερώνει από τον φόβο του θανάτου.

Συνεπώς, στην περίπτωση της *Οδύσσειας* οι θεοί αποφάσισαν να επιστρέψει ο Οδυσσέας από το νησί της Ωγυγίας, όμως κι ο ίδιος ο ομώνυμος ήρωας έλαβε την απόφαση αναχώρησης ελεύθερα μετά και τα παρακάλια της Καλυψούς. Από τη σκοπιά του ανθρώπου, αυτό σημαίνει πως ο άνθρωπος πρέπει και να το θελήσει και να το έχει επιλέξει μόνος του, κι όχι μόνο επειδή υπάκουσε στη θεία εντολή. Στο τέλος ο Οδυσσέας ελεύθερα αποφασίζει να επιστρέψει στην Ιθάκη, ενεργώντας στο ευρύτερο πλαίσιο της θεϊκής εντολής, που όμως ο ίδιος αγνοεί. Πρόκειται για μια κοσμοθεωρία που η αφετηρία σημαντικών αποφάσεων κι εξελίξεων ανάγεται και στους θεούς και στους ανθρώπους. Άρα, αυτό που ονομάζεται ελεύθερη βούληση συνίσταται σε δύο παραμέτρους: μια ανθρώπινη, αφού ο ήρωας ενεργεί σύμφωνα με τις δικές του επιταγές, και μια θεϊκή, αφού οι επιταγές του εντάσσονται στο πλαίσιο που οι θεοί έχουν προδιαγράψει. Για παράδειγμα, στην *Ιλιάδα*, όταν ο Αχιλλέας ξανασπρώχνει το σπαθί του στο θηκάρι, που το τράβηξε κατά του Αγαμέμνονα, το έπραξε, όχι μόνο κατόπιν υπόδειξης της θεάς Αθηνάς αλλά με τη δική του βούληση. Στην *Οδύσεια* ο άνθρωπος σε μεγάλο βαθμό ορίζει τη ζωή του και έχει την ευθύνη για την τύχη του. Οι μνηστήρες χαρακτηρίζονται από την *άτην*, την τύφλωση του νου, όχι λόγω θεϊκής επιρροής, αλλά ανήκει στους ίδιους.

Αντίστοιχα και οι σύντροφοι του Οδυσσέα που έσφαξαν τα βόδια του θεού Ήλιου, δεν διαφέρουν με τον Αίγισθο, για τον οποίο ο Δίας κάνει ιδιαίτερη μνεία στην εισαγωγή της *Οδύσσειας*. Στην υπόθεση του Αίγισθου παρατηρείται η αλαζονική κι ασεβή συμπεριφορά και η αντίδραση των θεών. Ο μεν Αίγισθος, ως άνθρωπος με ελεύθερη βούληση, αγνόησε τη θεϊκή εντολή, ανέτρεψε την ηθική τάξη που είχαν επιβάλει οι θεοί στον ανθρώπινο κόσμο. Το μυαλό του θόλωσε, συμπεριφέρθηκε αντίθετα με τις επιταγές των θεών, διασαλεύτηκε η ηθική τάξη λόγω της τύφλωσης του νου (*άτη*). Λόγω της *άτης* ο Αίγισθος συμπεριφέρθηκε με αλαζονεία κι ασέβεια, ξεπέρασε τα όρια, αναμετρήθηκε με το θείο (ύβρη). Η ύβρη του ανθρώπου αφύπνισε το αίσθημα της θεϊκής δικαιοσύνης, της τήρησης του μέτρου, της ισορροπίας με αποτέλεσμα οι θεοί να οργιστούν κι αναγκάστηκαν να ξαναβάλουν τα πράγματα στη θέση τους. Αυτό το αίσθημα της δικαιοσύνης και η οργή των θεών είναι η νέμεση, δηλαδή η αποκατάσταση του μέτρου, της αρμονίας στον κόσμο των ανθρώπων. Η δε εκδίκηση των θεών λόγω της ύβρης του ανθρώπου

είναι η *τίσις*, που μέσω αυτής οι θεοί επιδιώκουν να συνεντίσουν τους ανθρώπους και να αποτραπεί μια ενδεχόμενη υβριστική συμπεριφορά.

1.4 Η θεωρία των Επικουρείων για τη σχέση της ανθρώπινης ελευθερίας με τη φυσική αναγκαιότητα

Ο Δημόκριτος θεωρούσε πως το οτιδήποτε συμβαίνει σύμφωνα με τη μοίρα, «ώστε αυτή η μοίρα να φέρει τη δύναμη της αναγκαιότητας»¹⁷. Σε αντίθεση με τους ατομικούς φιλοσόφους, οι οποίοι δεν άφηναν χώρο στην ελεύθερη βούληση, διότι το κάθε τι ερμήνευαν από τις κινήσεις και τις συγκρούσεις των ατόμων με βασικό αποτέλεσμα οι άνθρωποι να μην θεωρούνται υπεύθυνοι για τις όποιες πράξεις τους, ακόμα κι όσες χαρακτηρίζονται εγκληματικές, ο Επίκουρος εισήγαγε στην ατομική θεωρία την έννοια της *παρεγκλίσεως* των ατόμων. Αυτό σημαίνει πως τα άτομα δεν «υπακούν τυφλά» στο νόμο της ανάγκης, αλλά πολλές φορές παρεκκλίνουν τυχαία από τη φυσική τους πορεία. Κατ' αυτόν τον τρόπο εισήγαγε στην ατομική θεωρία τον παράγοντα της τύχης και υπερέβη την αυστηρή μηχανιστική αιτιοκρατία των ατομικών φιλοσόφων.¹⁸

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Διογένης Οιοανδέας: «Όποιος και αν είσαι, δεν γνωρίζεις πως στα άτομα υπάρχει ένα είδος ελεύθερης κίνησης, την οποία ο Δημόκριτος δεν μπόρεσε να ανακαλύψει; Όμως την έφερε στο φως ο Επίκουρος: μια κίνηση *παρεγκλιτικήν*, όπως απέδειξε, με βάση τα φαινόμενα»¹⁹. Στην επιστολή *Προς Μενοικέα*, 133, ο Επίκουρος ισχυρίζεται πως είναι προτιμότερο να ακολουθεί ο άνθρωπος τους μύθους για τους θεούς, παρά να «γίνει δούλος της εμαρμένης των φυσικών: ο μύθος υποδεικνύει μια ελπίδα διαφυγής με τη λατρεία των θεών, ενώ η εμαρμένη εμπεριέχει αμείλικτη την ανάγκη»²⁰. Όπως παρατηρείται στην *Επ. Μεν.*134, ο Επίκουρος τοποθετήθηκε εναντίον «πεπρωμένου των φυσικών επιστημών» όσον αφορά την «αμείλικτη αναγκαιότητα»²¹.

¹⁷ Γκιργκένης 2004, 283.

¹⁸ Γκιργκένης 2004, 97-98.

¹⁹ Κοέν 2005, 87.

²⁰ Γκιργκένης 2004, 297.

²¹ Long 1987, 102.

Στα δε κείμενα του επικούρειου Λουκρητίου υπάρχει ένα παράδειγμα με το οποίο στηρίζεται η θεωρία του περί της ελεύθερης βούλησης. Ειδικότερα, αναφέρει πως κατά τη διάρκεια των αλόγων κούρσας, τα άλογα κινούνται εξ αρχής μπροστά, είναι ελεύθερα από κάθε εξωτερικό, καταναγκασμό, εκπληρώνουν την επιθυμία τους να κινηθούν, όταν η βούλησή τους βρει χρόνο να τεθεί σε κίνηση τα άκρα. Με αυτό το παράδειγμα υποστηρίζει την άποψη πως μέσα τους τα άλογα έχουν την ικανότητα να κινούνται ελεύθερα.²²

1.5 Η στωική φιλοσοφία περί *ειμαρμένης*

Η στωική φιλοσοφία προτείνει έναν τρόπο ζωής σύμφωνα με τον οποίο οι άνθρωποι αποδεσμεύονται από κάθε πάθος και δεσμεύονται με τις εντολές της λογικής, για να κατακτήσουν την αρετή, η οποία θα τους οδηγήσει στην ευδαιμονία. Τα πάθη αποτελούν μια άλογη και αφύσικη κίνηση της ψυχής, μία *ορμή πλεονάζουσα*, η οποία παρασύρει τον άνθρωπο σε επικίνδυνες για την ηθική του ισορροπία.²³ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η πηγή του Στοβαίου, «πάθος εστίν ορμή πλεονάζουσα», είναι ήδη σε πλεονασμό με αποτέλεσμα να προκαλεί «έξαψη ψυχής»²⁴.

Η προτεινόμενη στωική λύση απέναντι στα πάθη είναι η *αταραξία*, δηλαδή αδιαφορία, έλλειψη ανησυχίας για να έχει ο άνθρωπος την ευτυχία. Η μοναδική δυνατή επιτυχία επιτυγχάνεται με την αταραξία, την αδιαφορία στα πάθη και στην ολοκληρωτική κυριαρχία των συναισθημάτων²⁵. Όπως αναφέρει ο στωικός Χρύσιππος, ένας στωικός άνθρωπος είναι *ατάραχος*, ακόμα κι αν στη ζωή του υπάρχουν δυσκολίες και πως δεν πρέπει να κάνει καμία ενέργεια που θα αποτρέψει το κακό, για να διατηρηθεί ακλόνητη η πνευματική και ψυχική του υγεία κι ηρεμία.²⁶

Οι Στωικοί τοποθέτησαν τον άνθρωπο μέσα σε μια ευνοούμενη κοινωνία, της οποίας «οι νόμοι ήταν επιβεβλημένοι από το Θεϊκό λόγο»²⁷. Κατ' αυτούς δεν υφίσταται η έννοια της *ειμαρμένης*, δεν υφίσταται η τύχη, παρά μόνο αίτια για κάθε τι που συμβαίνει στη ζωή του ανθρώπου. Ο κόσμος είναι αυστηρά καθορισμένος. Υπάρχουν «εξωτερικοί παράγοντες που καθορίζουν την αλληλουχία των γεγονότων». Αυτοί όμως οι παράγοντες δεν μπορούν να αιτιολογήσουν μια ανθρώπινη πράξη. Ο

²² Long 1987, 103-104.

²³ Πελεγρίνης 2004, 79.

²⁴ Μιχαηλίδης 1999, 222-223

²⁵ Ubaldo 2007, 118.

²⁶ Κάλφας και Ζωγραφίδης 2006, 208.

²⁷ Πρωτοπαπά και Μαρνέλη 2009, 237.

άνθρωπος είναι υπεύθυνος, αν επιθυμεί ή όχι, να ακολουθήσει την *ειμαρμένη*. Ωστόσο, μόνο ο σοφός είναι ελεύθερος, διότι μόνο αυτός συμπεριφέρεται σύμφωνα με τη θεία πρόνοια για το καλό όλων. Θεμελιώδης, λοιπόν, αρχή του ανθρώπου είναι να ζει σύμφωνα με την αιώνια αναγκαιότητα, την *ειμαρμένη*, την έλλογη πρόνοια, την ολοκληρωμένη σοφία, η οποία διατηρεί την τάξη και το ρυθμό του κόσμου ²⁸. Σύμφωνα με τη θεωρία του στωικού Μάρκου Αυρήλιου (*Τα Εις Εαυτόν* 5.8), ο άνθρωπος οφείλει να δέχεται με καλή θέληση για ό,τι συμβαίνει στη ζωή του, ακόμα κι αν κάτι είναι «σκληρό», διότι αποσκοπεί στην «υγεία του κόσμου», στην ευδαιμονία του, και πως ο Δίας το επέβαλε για να κυριαρχήσει το κοινωνικό σύνολο.²⁹

«Ελεύθερη βούληση» σύμφωνα με τον Επίκτητο (1ος -2ος μ.Χ.), έτσι όπως παραδίδεται από τον Frede, είναι η ικανότητα του ανθρώπου να επιλέγει και να αποφασίζει ελεύθερα, όταν νιώθει πως δεν υπάρχει καμία εξωτερική δύναμη που θα μπορούσε να τον εμποδίσει από το να πράξει αναλόγως· η ικανότητα αυτή συμβάλλει στο να λαμβάνει ο άνθρωπος τις σωστές αποφάσεις, με άμεσο απότοκο να διάγει έναν ποιοτικό βίο.³⁰

1.6 Ελεύθερη βούληση και ντετερμινισμός

Συνήθως οι άνθρωποι έχουν την πίστη πως υπάρχει η ελευθερία επιλογής των πράξεών τους. Αυτή η ιδέα σχετικά με την ελεύθερη βούληση συσχετίζεται με την ιδέα περί ηθικής ευθύνης- ό,τι δηλαδή, οι πράξεις των ανθρώπων αξιολογούνται ηθικά, ότι είναι άξιες επαίνου και τιμωρίας-, διότι ο άνθρωπος μπορεί να θεωρηθεί ηθικά υπεύθυνος για μια πράξη μόνο αν είναι ελεύθερος να μην πράξει με αυτόν τον τρόπο. Ο ντετερμινισμός, η θέση πως η κατάσταση του φυσικού σύμπαντος σε οποιαδήποτε δεδομένο χρόνο υπαγορεύεται από τις προγενέστερες καταστάσεις του σε συνδυασμό με τους φυσικούς νόμους, εγείρει ένα φιλοσοφικό ερώτημα αναφορικά με την ελευθερία της βούλησης, διότι ο ντετερμινισμός και η ελευθερία της βούλησης δίνουν την εντύπωση πως είναι ασύμβατες έννοιες. Οι οπαδοί του ντετερμινισμού

²⁸ Κωσταράς 1991, 252.

²⁹ Ιεροδιακόνου 2000, 244.

³⁰ Frede 2011, 76-77, 85, 87, 175.

απορρίπτουν την ιδέα της ελεύθερης βούλησης, ενώ οι ελευθεροκράτες απορρίπτουν τον ντετερμινισμό.³¹

Η ελευθεροκρατία ή ο ντετερμινισμός είναι μια θεωρία για τη φύση της ανθρώπινης δράσης που αποτελεί το αντίθετο του ντετερμινισμού και υποστηρίζει πως μερικές ανθρώπινες πράξεις, εκείνες για τις οποίες είναι ορθό να θεωρήσουμε ηθικά υπεύθυνο τον περί ου ο λόγος δρώντα, δεν εξηγούνται ή δεν εξηγούνται πλήρως με όρους αιτίας – αποτελέσματος.³²

³¹ Bullock και Trombley 2008, 378.

³² Bullock και Trombley 2008, 380.

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΠΕΡΣΕΣ ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ

2.1 Ο Αισχύλος ως δραματικός ποιητής

στο χαμό σου σα τρέχεις, βοηθά κι ο θεός να χαθείς!

Αισχύλου, Πέρσες (στ. 742)

Ο Αισχύλος γεννήθηκε στα 524/525 στην Ελευσίνα και πέθανε στη Γέλα στα 465/55 π.Χ. Ως ποιητής υμνήθηκε, διότι χάρισε υπερχρονική διάρκεια στις ύψιστες ώρες της Αθήνας, δίχως να εκφράζει μίσος απέναντι στους ανθρώπους. Αυτή η στάση του ήταν απόρροια της θέσης του ο κόσμος είναι κάτω από τη θεϊκή δικαιοσύνη.³³ Ο Αισχύλος δεν θαυμάστηκε μόνο για τη γλώσσα του, τους χαρακτήρες των ηρώων και τις σκηνοθετικές του καινοτομίες. Κυρίως βαραίνει πως πρώτος δίδαξε την ουσία του τραγικού, δηλαδή τον δρόμο από την περισσή ύβρη, από την ύβρη στην άτη και στον όλεθρο, την ανθρώπινη αδυναμία απέναντι στους θεούς, τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος παγιδεύεται από την ίδια του την ελευθερία, όταν αντιστρατεύεται τις θεϊκές εντολές, κάθε φορά που υπερβαίνει τα ανθρώπινα όρια και τελικά προκαλείται η πτώση του, εφόσον με τις πράξεις του ταραχτεί η παγκόσμια τάξη. Ρυθμιστής της παγκόσμιας τάξης, σύμφωνα με τον ποιητή, είναι ο Δίας, που τον ταυτίζει και με την απόλυτη δύναμη και με τη δικαιοσύνη.³⁴

Ο Αισχύλος ήταν ένας έξοχος δραματουργός και ο πυρήνας όλων των τραγωδιών ήταν μια μεγάλη συμφορά. Τους ήρωες χαρακτηρίζει η ορμητικότητα, η περηφάνια και τους κινεί ένα μεγάλο πάθος. Η δραματική ουσία του ποιητικού του έργου αναδιπλώνεται με τα τεράστια κύματα των ανυπέμβλητων χορικών του γύρω από τα δύο κύρια μοτίβα της ζωής: τη Μοίρα και το Δίκαιο. Η μεν μοίρα είναι κάτι το περίπλοκο και μπορεί κάποιος να το συζητήσει συνδέοντάς το με τις ρίζες της ύπαρξης. Το δε δίκαιο είναι το σύνθημα της ημέρας και θα είναι για πάντα, διότι ο άνθρωπος αδυνατεί να ζήσει την ευτυχία, που θα προκύψει από έναν «τελικό θρίαμβο» του Δικαίου. Τέλος, το δίκαιο θα είναι ο μεταφυσικός μοχλός που θα κινεί

³³ Lesky 2014, 345-346, 350

³⁴ Κακριδής 121, 2005.

τις ιστορίες των συνόλων και των ατόμων³⁵ και ο Αισχύλος πίστευε πως η τιμωρία των θεών μπορεί να συνεχιστεί από γενιά σε γενιά.³⁶

Ο Αισχύλος βρήκε γόνιμο έδαφος στον Ησίοδο και τον Σόλωνα, για να αναπτύξει τη δική του κοσμοθεωρία, σύμφωνα με την οποία ο Δίας είναι στον πυρήνα της σκέψης του και ως ποιητής προβληματίστηκε σχετικά με το ζήτημα της *θεοδοκίας*, δηλαδή της θεϊκής εύνοιας ή τιμωρίας μέσα από υπερφυσικά στοιχεία σε σχέση με τις ανθρώπινες πράξεις. Ο θεός αποτελεί τη βάση της δικαιοσύνης. Είναι ασέβεια όταν ο άνθρωπος δεν σέβεται τα παραγγέλματα του θεού, κι αν συμβεί κάτι τέτοιο, τότε η τιμωρία αφορά τον ίδιο αλλά κι όλη τη γενιά του.³⁷ Στους *Πέρσες*, οι ομώνυμοι διέπραξαν την *ύβριν* διότι κατέστρεψαν τα ιερά, έζευξαν τον Ελλήσποντο, «μαστίγωσαν» τη θάλασσα και κατέστρεψαν τα ιερά. Αυτές οι πράξεις τιμωρούνται από τη *Μοίρα* και τη *Δίκη*.³⁸

2.2 Πέρσες: οι άνθρωποι αθύρματα των θεών και της μοίρας;

Η διαμάχη ανάμεσα στους Πέρσες και τους Έλληνες πέρασε από πολλές διακυμάνσεις: Η επανάσταση των ελληνικών πόλεων το 499 π.Χ στη Μικρά Ασία κατά της Περσικής Αυτοκρατορίας του Δαρείου προκάλεσε την εκδίκηση των Περσών, το 490 π.Χ. Στην Ερέτρια προκλήθηκε η πρώτη νίκη των Περσών, αλλά ηττήθηκαν στον Μαραθώνα, όπου ο ποιητής είχε λάβει μέρος κι αυτός. Το 480 π.Χ., άρχισε η νέα περσική εκστρατεία, που είχε ως συνέπεια την καταστροφή της Αθήνας, όμως στη συνέχεια ο Ξέρξης ηττήθηκε στη Σαλαμίνα, και το 479 π.Χ., οι Πέρσες υπέστησαν βαριά ήττα στις Πλαταιές.³⁹

Η τραγωδία αφηγείται την ελληνική νίκη στη ναυμαχία της Σαλαμίνας και η παρουσίαση του θέματος γίνεται από την πλευρά του ηττημένου Ξέρξη και των υπηκόων του, με τρόπο τόσο χαρακτηριστικά οικουμενικό, ώστε ο βασιλιάς της Περσίας μετατρέπεται σε πανανθρώπινο σύμβολο των συνεπειών που έχει η *ύβρις*. Η συμπάθεια του Αισχύλου είναι κρυμμένη πίσω από την τραγωδία αυτή λόγω της

³⁵ Μοσχόπουλος χ.χ., 72-74.

³⁶ Webster 1994, 50.

³⁷ Αδάμος 2005, 81-82.

³⁸ Meier 1997, 114.

³⁹ Herington 1988, 29-30, 81.

πολιτικής οξύνοιας του στρατηγού. Η τραγωδία παρουσιάστηκε για δεύτερη φορά στις Συρακούσες, όταν ο Αισχύλος ήταν προσκεκλημένος του τυράννου Ιέρωνα.⁴⁰

Οι δύο μεγάλες εκστρατείες κατά της Ελλάδος έλαβαν χώρα από τον Δαρείο (490 π.Χ.) κι αργότερα από τον γιο του, τον Ξέρξη (480-479 π.Χ.). Μεγάλη ήταν η πρώτη, γιγάντια η δεύτερη: μια κινητοποίηση όλου του κόσμου κατά της Ελλάδος. Εάν η πρώτη ήταν μια αυτοκρατορική επίθεση, η δεύτερη αποσκοπούσε στην επιβολή μιας «θεμελιώδους δικαιοσύνης» πάνω στη γη. Ο Ξέρξης «όφειλε» να εκδικηθεί την προσβολή που είχε γίνει απέναντι στον πατέρα του με την ήττα του, αφού για τους Πέρσες ήταν προσβολή αυτό που οι Έλληνες θεωρούσαν άσκηση της άμυνας. Η βεβαιότητα της περσικής νίκης ήταν τόσο μεγάλη, που, όπως αναφέρει ο Πausανίας (Α, 33, 2, 3) οι Πέρσες κουβάλησαν μαζί τους και ένα μεγάλο κομμάτι μαρμάρου από την Πάρο, με το οποίο σκόπευαν να ανυψώσουν ένα μνημείο.⁴¹

Ο Ξέρξης επιθυμούσε να κάνει έναν εκδικητικό πόλεμο, να κάνει «την περσική γη να συνορεύει με τον ουρανό του Δία». Σε μια εποχή κατά την οποία έλειπαν τα μέσα για τη διάσχιση των ποταμών, ο Ξέρξης διατάζει να συνδεθεί με σκοινιά η Ασία μέσω του Ελλήσποντου, για να κατασκευάσει μια γέφυρα και να μεταφέρει τον στρατό του. Τελικά κατασκεύασε δύο γεφύρια, το ένα δένοντας μεταξύ τους 360 πλοία και το άλλο 315 και διέβη τον Ελλήσποντο με μυριάδες στρατιώτες κάθε εθνικότητας κι ατελείωτες εφοδιοπομπές. Όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος (Πολύμνια, Ζ, 56) η διάβαση διήρκεσε επτά ημέρες και επτά νύκτες, χωρίς καμία στιγμή ανάπαυσης. Ο Ξέρξης πυρπόλησε την Αθήνα και κατέστρεψε την Αττική.⁴²

Ο Αισχύλος (525-455 π.Χ.) πολέμησε στον Μαραθώνα και στη ναυμαχία της Σαλαμίνας το 480 π.Χ.⁴³ Οι Πέρσες πλαισιώνονται με τις τραγωδίες *Φινεύς*, *Γλαύκος*, *Ποτνιεύς* και το σατυρικό δράμα *Προμηθεύς Πυρκαεύς*, έργα που δεν έχουν θεματική σύνδεση ανάμεσά τους και κέρδισαν το πρώτο βραβείο.⁴⁴ Στην αρχαιότερη σωζόμενη τραγωδία *Πέρσες* ο Αισχύλος ακολούθησε το παράδειγμα του Φρόνιχου συνθέτοντας ένα έργο με θεματολογία αντλημένη από τα σύγχρονα πολεμικά συμβάντα, στα οποία είχε λάβει μέρος και ο ίδιος ο ποιητής. Οι Πέρσες *εδιδάχθησαν*, δηλαδή

⁴⁰ Κυρτάτας και Ράγκος 2010, 148.

⁴¹ Zoja 2001, 93, 96.

⁴² Zoja 2001, 97-98, 101.

⁴³ Κακριδής 119, 2005.

⁴⁴ Sommerstein 2016, 80.

παραστάθηκαν, το 472 π.Χ. με χορηγό τον Περικλή, που για πρώτη φορά έκανε τη δημόσια εμφάνισή του.⁴⁵

Οι *Πέρσες* του Αισχύλου είναι η παλαιότερη του τραγωδία και η δράση βρίσκεται στην Περσία, στα Σούσα, όπου ιστορικά οι Πέρσες έχουν ηττηθεί στρατιωτικά από τους Έλληνες στη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Περιγράφεται έμμεσα ο επικεφαλής της νίκης, ο Θεμιστοκλής, σε μια κρίσιμη ιστορική συγκυρία, που λόγω της διαμάχης των φρατριών εξοστρακίστηκε. Είναι μια τραγωδία που πραγματεύεται ένα ιστορικό γεγονός⁴⁶ από την πλευρά των ηττημένων Περσών στη Σαλαμίνα. Είναι ένα επίκαιρο θέμα, που αφορά το πρόβλημα της ηγεμονίας κατά της ελληνικής γης⁴⁷, δίχως να υπάρχει από την πλευρά του Αισχύλου διάθεση γελοιοποίησης των Περσών, ούτε να τους μειώσει αναφέροντας την αθηναϊκή νίκη.⁴⁸ Η τραγωδία αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως έπαινος στη «Θεμιστοκλέους αριστεία», αφού στον στίχο 362 υπαινίσσεται η μορφή του Θεμιστοκλή και η συμβολή του στη νίκη της ναυμαχίας. Ο Θεμιστοκλής ήταν ο φορέας ενός πολιτικού οράματος στην εξωτερική πολιτική που επιδίωκε να κηρύξει η Αθήνα πρώτη τον πόλεμο στη Σπάρτη, κάτι που δεν ήταν επιθυμητό από τους Αθηναίους και τον οστράκισαν το 471 π.Χ. Ο Αισχύλος δεν μπορούσε να μην λάβει υπόψη του το πολιτικό σκηνικό της εποχής του⁴⁹.

Στους πρώτους αναπαίσιτους στίχους της τραγωδίας της Παρόδου (1-64) υπάρχει το μοτίβο της ανησυχίας τους για την τύχη των Περσών από τους γέροντες⁵⁰: *τώρα με προμαντέματα κακά η καρδιά μου μέσα μου τρέμει κι αλυχτάει στον κάθε νεαρό άνδρα*⁵¹. Ακολουθεί ένα άλλο μοτίβο που συνδέεται με το μοτίβο της ανησυχίας, όταν γίνεται λόγος στα ξενόφερτα ονόματα και στην εναλλαγή από τοπωνύμια, ονόματα αρχηγών και προσδιορισμό οπλισμού⁵²: *Να ο Αμίστρης και ο Αρταφέρνης... Τέτοιο άνθος ανδρών από τη γη της Περσίας έχει φύγει*⁵³. Επαναλαμβάνεται το μοτίβο της ανησυχίας, σε μορφή κυκλικής σύνθεσης, που κορυφώνει την αγωνία των γερόντων⁵⁴: *Η Ασία, που τους έθρεψε...και τρέμουν τον*

⁴⁵ Κυρτάτας και Ράγκος 2010, 148.

⁴⁶ Cartledge 2010, 35.

⁴⁷ Meier 1997, 89.

⁴⁸ Easterling και Knox 1994, 377.

⁴⁹ Αδάμος 2005, 174-175, 178, 183.

⁵⁰ Lesky 1987, 142.

⁵¹ *Πέρσες*, στίχοι 10-11, μτφρ Μουλά.

⁵² Lesky 1987, 142.

⁵³ *Πέρσες*, στίχοι 21-60, μτφρ. Μουλά.

⁵⁴ Lesky 1987, 142.

καιρό που μακραίνει⁵⁵. Όταν η Βασίλισσα, η Άτοσσα ρωτά τον Χορό ποιος είναι ο επικεφαλής των Ελλήνων, εκείνος της απαντά: *Κανενός δε λογίζονται δούλοι κι υπήκοοι*⁵⁶, ενώ η ίδια τονίζει πως ...*άμα χάσει* [δηλ. ο Ξέρξης], *δε θα δώσει στη χώρα του λόγο*⁵⁷.

Ο Χορός στο πρώτο στάσιμο (532-597) τάσσεται κατά της επεκτατικής πολιτικής του Ξέρξη. Έχει τον ενδοιασμό μήπως λόγω της εκστρατείας οι υποτελείς υπήκοοι επαναστατήσουν κι υπάρξει πολιτική ανυπακοή⁵⁸, ενώ στο δεύτερο στάσιμο (623-681) παροτρύνει την Άτοσσα να προσφέρει χοές και μέσω της επίκλησης στις χθόνιες δυνάμεις προετοιμάζει έναν κλητικό ύμνο. Στους στίχους 633-680 προβάλλει την ένδοξη προσωπικότητα του Δαρείου και παρακαλεί τον Δαρείο να εμφανιστεί από τον κάτω κόσμο. Τον ονομάζει *αγαπημένο άντρα* και *θεόπνευστο*, αναδεικνύεται η διαφορά του με τον Ξέρξη και προοικονομείται η εμφάνιση του ως φάντασμα⁵⁹, ο οποίος κάνει την εμφάνισή του μέσα από τον τάφο, με αλαλαγμούς και κραυγές (στίχος 668) και με μια συνοδεία μουσικής⁶⁰.

Στην Έξοδο ο Ξέρξης απευθύνεται στον Χορό αναφωνεί πως ο θεός ήταν η αιτία της καταστροφής. Σύμφωνα με το Γεωργουσόπουλο η *ύβρις* στους *Πέρσες* αναφέρεται στην ισορροπία του κόσμου και ο κώδικάς της δεν καλύπτει μόνο τις έννομες ιδιωτικές σχέσεις, αλλά λειτουργεί ως ενιαίος κόσμος του σύμπαντος. Ο αυθαίρετος κλονισμός της τάξεως του σύμπαντος επιφέρει τη *μήνιν* του Θεού, που είναι ο εγγυητής των πάντων και η όποια διασάλευση του σύμπαντος λογίζεται από τον Αισχύλο ως αμφισβήτηση του Λόγου του Θεού⁶¹.

Το βασικό θέμα της τραγωδίας *Πέρσες* είναι πως ο πλούτος τρέφει την αλαζονεία, που τιμωρείται από τους θεούς.⁶² Στο επίκεντρο του έργου του Αισχύλου είναι η πράξη κι η ενοχή, η αναζήτηση μιας ερμηνείας για το πώς ο κάθε άνθρωπος είναι υπεύθυνος για τις πράξεις που διαπράττει, παρόλο που το κάθε τι είναι καθορισμένο από τη θεϊκή βούληση κι ένας άνθρωπος μπορεί να τιμωρηθεί για ένα κληρονομικό αμάρτημα. Ο Αισχύλος ήταν θιασώτης της αρχαϊκής αιτιακής αλυσίδας *όλβος- κόρος- ύβρις – άτη*. Ο δράστης ενός εγκλήματος επωμίζεται αναπόφευκτα και

⁵⁵ *Πέρσες*, στίχοι 61-64, μτφρ. Μουλά.

⁵⁶ *Πέρσες*, στίχος 242, μτφρ. Μουλά.

⁵⁷ *Πέρσες*, στίχος 213, μτφρ. Μουλά.

⁵⁸ *Πέρσες*, στίχοι 584-597, μτφρ. Μουλά.

⁵⁹ *Πέρσες*, στίχοι 623-681, μτφρ. Μουλά.

⁶⁰ Σπυρόπουλος 2012, 95.

⁶¹ Γεωργουσόπουλος 1990, 178.

⁶² Thomson 1954, 23.

τις συνέπειες των πράξεών του και η γνώση προέρχεται από τον πόνο (*πάθει μάθος*). Στο δραματικό έργο *Πέρσες* επιχειρείται να ερμηνευθεί η απροσδόκητη ολοκληρωτική ήττα ενός τεράστιου στρατού και να εντοπιστεί ένας καθολικός νόμος για την ανθρώπινη συμπεριφορά. Κατ' αυτόν τον τρόπο προκύπτει η αντίληψη για έναν Δία που τιμωρεί κάθε ανθρώπινη υπέρβαση. Η τιμωρία, επίσης, λειτουργεί ως παραίνεση για τις επόμενες γενιές.⁶³

Ακόμα και η καταστροφή που υπόκειται ένας άνθρωπος φανερώνει μια θεία οργή. Ένας τέτοιος κόσμος θα ήταν απελπιστικός, αν ο θεός αυτός θυμός δεν ήταν βασισμένος στη βάση της δικαιοσύνης. Όπως, όμως, οι βιαιότητες του πολέμου είχαν συντριβεί πάνω στη γενναία ισχύ των υπερασπιστών, όμοια και η θεϊκή παντοδυναμία είναι καθησυχαστική, με την έννοια πως ασκείται σύμφωνα με κάποια τάξη. Η θεία δικαιοσύνη δεν είναι απλώς μια δικαιοσύνη, δεν ασκείται στο ατομικό επίπεδο μόνο, οι θεοί στήνουν παγίδες στους ανθρώπους που επιθυμούν να καταστρέψουν. Το σφάλμα που το εμπνέει η *Άτη* (θεϊκή τύφλωση) γίνεται καταδίκη εκείνου που θα πιαστεί. Οι θεοί αργά ή αμέσως τιμωρούν την *ύβριν* και αυτό είναι απόδειξη δικαιοσύνης. Το θέατρο του Αισχύλου δεν αποτελεί μια περιπαθής κατάφαση της θείας δικαιοσύνης. Η κάθε καταστροφή έχει κάποιο νόημα, τα πρόσωπα βρίσκονται παγιδευμένα στην αγωνιώδη προσπάθεια να πράξουν ορθά, όταν όμως διαπράττουν το άδικο, γίνονται υπεύθυνοι της μοίρας τους. Η ύπαρξη αυτής της δικαιοσύνης είναι συνάμα και το ίδιο θεμέλιο της ηθικής. Ο φόβος σε σχέση προς τους θεούς λειτουργεί το ίδιο όπως και εντός μιας οργανωμένης κοινωνίας. Ο Αισχύλος ξεκίνησε από μια συνήθη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ο κάθε άνθρωπος διδάσκεται από την πείρα και από τις απογοητεύσεις, εμπλουτίζοντας σε βάθος το νόημά της.⁶⁴

Η οπτική του Αισχύλου κατά την Γκαστή (2009) διαμορφώνεται στους εξής τέσσερις άξονες: «1) Η αντιπαράθεση του ανθρώπου με τις ανεξέλεγκτες δυνάμεις οδηγεί αναπόφευκτα στην καταστροφή του. 2) το έλλειμμα του ορθού λόγου και του μέτρου προσλαμβάνει τη μορφή μιας αυτοπεποίθησης που οδηγεί τον άνθρωπο σε υπερβάσεις (το παντότολμον) και περιφρόνηση της ηθικής και θρησκευτικής τάξεως (δυσσεβή - άναγνον - άνιερν). 3) Τα αίτια της ανθρώπινης δράσης εντοπίζονται σ' ένα εξωτερικό επίπεδο (ανάγκη) που σταδιακά αποκτά περισσότερο βάθος ... Συνεπώς η χρήση του σύνθετου μεταγνῶναι σηματοδοτεί ... την αυτογνωσία του τραγικού ήρωα που συνιστά παράλληλα ομολογία της ποιητικής αυτογνωσίας. 4) Η

⁶³Heinz και Gunther 2005, 228-229.

⁶⁴Romilly 1988, 91-92.

αίσχρομητις... παρακοπά πρωτοπήμων αναδεικνύει την ποιητική στρατηγική του Αισχύλου: δηλώνεται η φύση του θέματος (αίσχρο-μητις) και το αφετηριακό σημείο της πλοκής τότεν ... πρωτοπήμων) εντοπίζεται στο παράλογο και ανεξέλεγκτο πάθος των ανθρώπων, ενώ μέσω της υποβαλλόμενης αναλογίας μνησιπήμων – πρωτοπήμων αποκαλύπτεται η ανθρωπογνωστική λειτουργία της τραγωδίας». ⁶⁵

Η αιτία του ολέθρου, σε ανθρώπινο επίπεδο, ήταν η προσπάθεια του Ξέρξη να είναι κυρίαρχος της θάλασσας, όταν το πεπρωμένο της Περσίας ήταν να έχει την υπεροχή μόνο στη στεριά. Αυτή η προσπάθεια του Ξέρξη δεν είχε ως συνέπεια χιλιάδες πτωμάτων, αλλά και να βυθίσει στη θλίψη εκατομμύρια σπιτιών για τον θάνατο των παιδιών τους, γέροι να οδύρονται για τους νέους και η Αυτοκρατορία να βρίσκεται σε παρακμή (στ. 584-594). ⁶⁶ Στους *Πέρσες* οι θεοί παρουσιάζονται ως αίτιοι της καταστροφής, αλλά στόχος του ποιητή ήταν να προβληθεί το μήνυμα πως η καταστροφή τους οφείλεται σε αιτίες που ξεπερνούν εθνικιστικές αντιλήψεις περί δικαίου και να φανεί πως την καταστροφή δεν την προξένησαν οι ελληνικοί θεοί αλλά γενικότερα οι θεοί. Κατ' αυτόν τον τρόπο η πτώση της Περσίας αποδίδεται ποικιλοτρόπως στους θεούς (στ. 283, 294, 347, 362, 741, 749, 1005), καθώς και σε έναν υπέρτατο θεό που λατρεύουν, υποτίθεται, οι Πέρσες και θεωρείται λογικά ισοδύναμος του Δία (στ. 532-536, 740, 827). Άλλοι εξατομικευμένοι θεοί, εκτός από τη Γη και τον Ήλιο, που είναι κατανοητό πως είναι οι ίδιοι για τον κάθε λαό, ή ημι-αφηρημένες δυνάμεις, όπως η Μοίρα και η Άτη, αναφέρονται μόνο περιστασιακά. Η Αθηνά παρουσιάζεται ως προστάτιδα της Αθήνας (στ. 347) κι ο ιερός ναός του Απόλλωνα εμφανίζεται στη διήγηση ενός οiwονού (στ. 206), ενώ ο ελάσσων θεός Παν δίνει στο δράμα τοπικό χρώμα σχετικά με την περιγραφή της Ψυττάλειας (στ. 449) και λειτουργεί, όπως ο ήρωας Αίας για την Σαλαμίνα (στ. 307, 368, 596). Ο Ερμής, «ο βασιλιάς των νεκρών», παρακαλείται να στείλει στον επάνω κόσμο το είδωλο του Δαρείου (στ. 629) και η δύναμη της θάλασσας, που ο Ξέρξης προσέβαλε «ζεύγοντας» τον Ελλήσποντο, έχει το όνομα του Ποσειδώνα (στ. 750). Ωστόσο, καμία από τις παραπάνω θεότητες δεν συσχετίζεται άμεσα με την ήττα των Περσών, εκτός από την αναφορά του ονόματος του Ποσειδώνα. Συνολικά οι αναφορές που γίνεται λόγος σε μείζονες θεούς είναι τέσσερις, αν εξαιρεθεί ο Δίας κι ακόμη κι η συνήθης χρήση του ονόματος του Άρη ως μετωνυμία του πολέμου αποφεύγεται από

⁶⁵ Γκαστή 2009, 38-39.

⁶⁶ Sommerstein 2016, 96.

τον Αισχύλο. Στους *Πέρσες* ο θεός αποτελεί μια ενοποιό κι αρμονική δύναμη που επιβάλλει τη λογική κοσμική τάξη.⁶⁷

Η επιθετική πολεμική διάθεση του Ξέρξη αποδίδεται σε δύο βασικά αίτια: στη θεότητα που σκότισε τον νου του Ξέρξη (στ. 724-725) και στην προσωπική φιλοδοξία του ανόητου νεαρού που τυφλώθηκε από την εξουσία και τον πλούτο και δεν αντιλαμβάνεται πού οδηγείται από τους ανόητους συμβούλους που τον επηρεάζουν στη λήψη των αποφάσεών του (στ. 753-758).⁶⁸ Ο Δαρείος κατακρίνει την απερισκεψία του Ξέρξη, διότι έδειξε ασέβεια απέναντι στον Ποσειδώνα και συμπεριφέρθηκε σαν θεός με αποτέλεσμα να τιμωρηθεί.⁶⁹ Όταν, μάλιστα, εμφανίζεται ο Δαρείος, οι Γέροντες από φόβο αδυνατούν να αρθρώσουν λόγο και στρέφεται στην Άτοσσα, η οποία με σεβασμό προς το πρόσωπό του τού εξιστορεί χωρίς ενδοιασμούς την ιστορία όλης της καταστροφής. Τα νέα δεν είναι ευχάριστα για τον Δαρείο. Αναγνωρίζει την εκπλήρωση κάποιου χρησμού, που θεωρούσε πως θα υλοποιούταν μετά από πολλά χρόνια, αλλά πραγματοποιήθηκε τώρα από την *ύβριν* του Ξέρξη⁷⁰:

*...κι η πιο μεγάλη συμφορά εκεί τους περιμένει,
τιμωρία στην έπαρση και στα φρονήματά τους τα άθεα·
γιατί στις Ελλάδας σαν ήρθαν τη γη, δε ντράπηκαν
ν' αρπάζουν τ' αγάλματα των θεών και να βάλουν
φωτιά στους ναούς·
κι έγιναν άφαντοι οι βωμοί κι απ' τα βάθρα
γκρεμίστηκαν τα ιερά
των θεών απ' τη ρίζα τους, κι είναι τώρα ανάκατα πάνω
στη γη.
Τα κακά λοιπόν που 'φεραν τα πληρώνουν
με όχι λιγότερα τώρα και μέλλονται κι άλλα·
κι ακόμα δεν έπιασε πάτο η συμφορά μα ολοένα
αναβλύζει.⁷¹*

⁶⁷ Sommerstein 2016, 425-426.

⁶⁸ Sommerstein 2016, 470.

⁶⁹ *Πέρσες*, στίχοι 739-752, μτφρ Αδάμου.

⁷⁰ Murray 1993, 107.

⁷¹ *Πέρσες*, στ. 807- 814, μτφρ. Αδάμου.

Δηλαδή *ύβρις* κατά του συνανθρώπου κι ιεροσυλία κατά των θεών: δύο αμαρτίες που τυγχάνουν τιμωρίας από τη *Μοίρα* και τη *Δίκη*. Ο Δαρείος παίρνει τον δρόμο πίσω στο σκοτάδι και παροτρύνει την Άτοσσα να υποδεχτεί τον γιο τους, που επιστρέφει στην πατρίδα του ξεπεσμένος, με σκισμένα ρούχα, κάτι που δεν συνάδει με έναν βασιλιά (στ. 842)⁷² Ο Αισχύλος είναι ένας δραματικός ποιητής που δεν συνέθεσε ένα έργο, για να πανηγυρίσει τη νίκη της Σαλαμίνας και των Πλαταιών, αλλά να επικεντρωθεί στο θέμα της *ύβρεως* και της αναπόφευκτης τιμωρίας της. Όποιος πανηγυρισμός υπάρχει, προφανώς είναι καθαρά και μόνο συμπτωματικός. Ο Αισχύλος οικοδόμησε ένα θρησκευτικό δράμα με βάση τον περσικό πόλεμο, την *ύβριν* του Δαρείου που παρενέβη τον θεϊκό νόμο, που η τιμωρία του ήταν τελεσίδικη.⁷³ Ο Δαρείος δεν ξεπέρασε τα χαραγμένα όρια από τον Ουρανό, αλλιώς η κρίση του θα είχε πέσει πάνω του. Ήταν συνετός και σοφός, σεβόταν τον νόμο, ενώ αντίθετα ο Ξέρξης ξεπέρασε τα χαραγμένα όρια του Ουρανού. Ο θεός του Αισχύλου δεν κινείται με τον απόκρυφο τρόπο του Σοφοκλή, διότι είναι «ευθύς» και χτυπά αλύπητα.⁷⁴

Το πνεύμα με το οποίο εκφράζει ο Αισχύλος τη νίκη και το ηθικό δίδαγμα είναι το αναπόφευκτο μάθημα της ελληνικής τραγωδίας, που είναι πως η υπερηφάνεια οδηγεί στην καταστροφή, είναι η ηθικοποίηση της ανέλιξης της Φύσης, το Έτος μικραίνει: τα σιτηρά και τα αμπέλια ολοκληρώνονται – μεγαλώνουν και στη συνέχεια φθείρονται, καταστρέφονται. Ακριβώς το ίδιο συμβαίνει και με τον άνθρωπο: μεγαλώνει, στη συνέχεια αδυνατεί και στο τέλος πεθαίνει. Για αυτόν τον λόγο ο άνθρωπος οφείλει να είναι ταπεινός και να μη διαπράττει την *ύβριν*. Οι Πέρσες αγνόησαν τη σοφία του *μηδέν άγαν*: έγιναν κατακτητές χωρών από τα πιο παλαιά χρόνια, στη συνέχεια των χρόνων επεκτάθηκαν στη θάλασσα, έγιναν κύριοι της Ασίας και τώρα επιθύμησαν να καταλάβουν και την Ευρώπη. Κυρίως οι Πέρσες διέπραξαν ένα συγκεκριμένο αμάρτημα, για το οποίο ο αρχαίος ελληνικός κόσμος ένιωθε αιδώ. Οι Πέρσες κατέστρεψαν ναούς, έκαψαν τις εικόνες που απεικόνιζαν τους θεούς και, ίσως, ό,τι έπραξαν ήταν απόρροια του πνεύματος του συνειδητού μονοθεϊσμού, αφού κατέστρεψαν τα είδωλα, όπως τα στίφη του Cromwell

⁷² Murray 1993,108.

⁷³ Kitto 1993, 47, 49.

⁷⁴ Kitto 1993, 48-51.

κατέστρεψαν τα εκκλησιαστικά ανάγλυφα, όμως μια τέτοια πράξη για τους Έλληνες αποτελεί απόδειξη ακόλαστης ασέβειας.⁷⁵

Οι Πέρσες δεν τονίζουν την περηφάνεια του νικητή, αλλά μια νίκη της Αθήνας λόγω της εξουσίας του θεού, αφού η καταστροφή της Περσίας είναι απόρροια της αρχικής αμαρτίας, της *ύβρεως*. Ο άνθρωπος που τον βρήκε η Άτη ξεπερνά τα σύνορα που έχουν οριστεί από τους θεούς, κλονίζεται η τάξη του κόσμου και ο άνθρωπος οδηγείται στην τύφλωση του νου. Αντίστοιχα, οι Πέρσες ξεπέρασαν το μέτρο που ήταν ορισμένο, κι η ύβρις της εκστρατείας εκφράστηκε στην αμαρτία του Ξέρξη, αφού τάραξε την τάξη των στοιχείων, έκανε τη θάλασσα στεριά, καθώς έδεσε τον Ελλήσποντο στα δεσμά της μεγάλης πλοιογέφυράς του. Η Σαλαμίνα ήταν το πρώτο μέρος της ανταπόδοσης, και οι Πλαταιές, το δεύτερο, όπως τις προφήτευσε ο Δαρείος.⁷⁶ Ο Δίας τιμωρεί τον άνθρωπο που ποθώντας περισσότερη ευτυχία, *θα χάσει τη μεγάλη του ευτυχία· γιατί στέκει από πάνω ο Δίας, τιμωρός της άμετρης έπαρσης και κριτής αυστηρός*⁷⁷. Ο άνθρωπος, ξεκινώντας για την αμαρτία, βρίσκει τον θεό πρόθυμο να τον βοηθήσει.⁷⁸ Στους Πέρσες, λοιπόν, υπάρχει το δόγμα πως η διαρκής ευτυχία ανήκει μόνο στους Θεούς. Για ένα θνητό δεν υπάρχει διαρκής ευημερία (όλβος) γιατί οδηγεί στην *ύβριν* και αν αυτή είναι ανεξέλεγκτη οδηγεί στην *άτη*, στη θόλωση της νόησης. Η *άτη* σημαίνει ψυχολογική κατάσταση της «θόλωσης του νου», της απώλειας της νόησης με αποτέλεσμα ο άνθρωπος να λησμονήσει τα όρια που επιβάλλει η ανθρώπινη κατάσταση, αλλά σημαίνει, και το αντικειμενικό αποτέλεσμα της απώλειας της κρίσης, δηλαδή τη συμφορά⁷⁹.

2.3 Ελεύθερη βούληση του ήρωα στους Πέρσες

Μια θέση είναι πως στον Αισχύλο οι άνθρωποι είναι παίγνια των γεγονότων και του πάθους, οι θεοί παρεμβαίνουν και οι θνητοί είναι εγκαταλελειμμένοι σε μια τυφλή μοίρα. Ο αισχύλειος κόσμος δεν επιτρέπει να υπάρχουν εκπλήξεις. Όταν πιστεύουμε πως η βούληση των θεών έχει πάντα ένα νόημα, προσπαθούμε να το αντιληφθούμε και να αναλύσουμε αυτή τη βούληση και τα αποτελέσματα που απορρέουν από

⁷⁵ Murray 1993, 114-115.

⁷⁶ Lesky 2014, 351.

⁷⁷ Πέρσες, στ. 827-829, μτφρ. Αδάμου.

⁷⁸ Lesky 2014, 351.

⁷⁹ Herington 1988, 82.

αυτήν.⁸⁰ Ενδεχομένως είναι λανθασμένη η θέση πως, αφού ο πόλεμος είναι θείο θέλημα (όπως κι η ήττα των Περσών στην προκειμένη περίπτωση), οι επιθυμίες και τα κίνητρα του βασικού ήρωα δεν «έχουν σημασία» (στην προκειμένη περίπτωση του Ξέρξη), επειδή αν αυτό ισχύει, τότε ο Αισχύλος παροδηγεί στον αναγνώστη, τον θεατή με το να παρουσιάζει τον ήρωα του δράματος να κατευθύνεται και να συμπεριφέρεται σύμφωνα με τη θεϊκή βούληση. Η εκστρατεία του Ξέρξη καταστράφηκε από τον *Δία τον Βασιλιά* (στίχοι 532 κ.εξ.), αλλά κι από την ανώτερη στρατιωτική ευφυΐα των Ελλήνων και λόγω της αφιλόξενης γης που συνέβαλε αποφασιστικά στον αποδεκατισμό του περσικού στρατού κατά την υποχώρησή του. Οι Έλληνες πολέμησαν, για να υπερασπιστούν την ελευθερία τους, για αυτό *σύμμαχος είναι σ' εκείνους η ίδια η γη τους* (στίχος 792). Ο Δίας και όλοι οι θεοί επιθυμούσαν την τιμωρία των Περσών, διότι υπερέβησαν τα όρια ανάμεσα στη στεριά και τη θάλασσα και ανάμεσα στην Ασία και την Ευρώπη. Ο Ξέρξης εξαπατήθηκε στην πιο κρίσιμη στιγμή της εκστρατείας, πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, από έναν δαίμονα *κακό ή εκδικητή* (στ. 354), κι επίσης από κάποιον *Έλληνα που ήρθε από το στρατό των Αθηναίων* (στ. 355), κι αφού ο Αγγελιοφόρος αφηγείται τι ανέφερε ο Έλληνας, επισημαίνοντας επίσης πως ο Ξέρξης δεν υπολόγισε σωστά *ούτε το δόλο του Έλληνα μήτε το φθόνο των θεών* (στ. 361-362). Συνεπώς, η ανάμειξη των θεών στα ανθρώπινα πράγματα δεν σημαίνει πως οι άνθρωποι απαλλάσσονται των ευθυνών τους.⁸¹

Οι πόλεμοι διεξάγονται λόγω της τεράστιας φιλοδοξίας των ηγετών μιας χώρας ή λόγω της δολιότητας και της αμφιβόλου ηθικής ελατήρια που τους ωθούν στη δράση. Υπάρχει κι ένας λαός που εξαναγκάζεται να πολεμήσει για να υπερασπιστεί τον εαυτό του, όπως συμβαίνει με την περίπτωση των Ελλήνων στους *Πέρσες*. Οι Έλληνες οδηγούμενοι από τη συλλογική τους βούληση, κι όχι από τη διαταγή αρχηγού, υπερασπίζονται τα αγαθά και τα πολύτιμα της ζωής τους⁸²:

*Τε παίδες Ελλήνων,
ελευθερώστε την πατρίδα, ελευθερώστε τα παιδιά,
τις γυναίκες, τα ιερά των πατρικών μας θεών
και των προγόνων τους τάφους· νυν υπέρ πάντων αγών.*⁸³

⁸⁰ Romilly 2000, 124.

⁸¹ Sommerstein 2016, 407-409.

⁸² Sommerstein 2016, 470.

⁸³ *Πέρσες*, στ. 402-405, μτφρ. Αδάμου.

Η απελευθέρωση των Ελλήνων ήταν έργο των θεών κι όχι των ανθρώπων, όπως παρουσιάζει το δράμα ο Αισχύλος. Δεν είναι κατόρθωμα του Αριστείδη ούτε του Θεμιστοκλή, του Πausανία ή των Αθηναίων ή των Σπαρτιατών. Για αυτόν τον λόγο, ο Αισχύλος δεν αναφέρει κανένα ελληνικό όνομα, διότι, αν το έπραττε, θα γινόταν ένα σύγχρονο έργο, που θα εξέθετε όλα τα πρόσκαιρα πάθη του παρόντος, της ικανοποιημένης ματαιότητας. Ακόμα κι οι θεοί που πολεμούν για την Ελλάδα είναι ανώνυμοι, εκτός από τον Δία και μια φορά την Παλλάδα Αθηνά (*Δίας*: στ. 740, 762, 827, σε επιφωνήσεις: στ. 532, 915. *Αθηνά*: στ. 347, ο *Παν* αναφέρεται παρεμπιπτόντως στον στ. 449). Αντίθετα, τα περσικά ονόματα είναι άφθονα: χρησιμοποίησε πενήντα πέντε ονόματα και τους παρουσιάζει με ηρωικό πνεύμα, να είναι άπληστοι, ασεβείς και να περιφρονούν τους θεούς. Ωστόσο, ο ποιητής δεν στοχεύει να κάνει «πολεμική προπαγάνδα» υπέρ των Ελλήνων, αφού οι γέροντες είναι ευγενείς κι η Άτοσσα, ως βασίλισσα, είναι μεγαλοπρεπής και δεν εκφράζεται με τρόπο που δεν αρμόζει σε μια μεγάλη βασίλισσα. Ο Δαρείος παρουσιάζεται σε αντίθεση με τον Δαρείο, αλλά στο σημείο αυτό η αντίθεση τονίζεται μεταξύ τους, κι όχι μεταξύ των Ελλήνων και των Περσών, παρά μόνο μεταξύ του Παλαιού και του Νέου Βασιλιά.⁸⁴

Οι άνθρωποι της αισχύλεια τραγωδίας είναι σε έναν μεγάλο βαθμό κοινωνοί της θεότητας. Οι θεοί αποκαλύπτονται, αποκαλύπτουν στους ανθρώπους τη δύναμη και τους νόμους τους κι οι άνθρωποι δεν είναι απέναντι στους θεούς με την πλήρη αυτοδυναμία των μορφών του Σοφοκλή, ούτε φτάνουν, ξεπερνώντας αυτήν την εξάρτηση, στην ατομικότητα μερικών ηρώων του Ευριπίδη. Αυτό δεν σημαίνει πως οι ήρωες του Αισχύλου είναι πiónια των θεών, αλλά αντίθετα, τους τοποθετεί σε καταστάσεις που απαιτούν μια σημαντική και καίρια απόφαση. Η θρησκευτική σκέψη του Αισχύλου είναι επηρεασμένη από τα πανάρχαια προβλήματα της ανθρώπινης αδυναμίας και της ανεξέλεγκτης θεϊκής δύναμης. Στον ομηρικό *Ύμνο στον Πύθιο Απόλλωνα*, οι μούσες ψάλλουν (στ. 190) τη θεϊκή μακαριότητα και τα προβλήματα των ανθρώπων, που ζουν στην εξουσία των κατοίκων του ουρανού δίχως λογική και διέξοδο. Όμως, εντελώς διαφορετικά ηχεί ο λόγος του Δία στην αρχή της Οδύσσειας⁸⁵, που η ανθρώπινη ανοησία οδηγεί *υπέρ μόνον* συμφορά και καταστροφή, διότι δεν ακούν τις θεϊκές προειδοποιήσεις. Με αυτά τα δύο χωρία

⁸⁴ Murray 1993,112-113.

⁸⁵ Όπως αναφέρθηκε αναλυτικά στην ενότητα: Η τραγικότητα των ηρώων στον Όμηρο: βουλή των θεών και η ελεύθερη βούληση των ανθρώπων.

διαπιστώνεται μια ένταση μεταξύ του κακού που εξαρτάται και μόνο από τη θεότητα και σε εκείνο που πηγάζει από την ανθρώπινη βούληση. Αυτή η ένταση έχει ριζωθεί βαθιά στην αρχαία ελληνική σκέψη και είναι θεμελιακή στην αισχύλεια τραγωδία. Κι αυτή η θρησκευτική αντίληψη είναι βασισμένη σε μια αντινομία, που για να γίνει κατανοητή είναι δύσκολο, όταν εξακριβώνουμε απλώς τη λογική της αντίφασης.⁸⁶

Στο αισχύλαιο έργο η κληρονομική κατάρα δεν είναι κληροδότημα, αλλά μια δαιμονική δύναμη, που προχωρά μέσω της διαδοχής γενεών. Στο σημείο αυτό αποκαλύπτεται η λογικά ανεξήγητη αντίθεση μεταξύ της μοίρας, η οποία κυβερνά κάθε μέλος ενός καταραμένου γένους, και στην ένοχη πράξη, που εξαρτάται από την ατομική ευθύνη και την προσωπική βούληση. Στην προσπάθεια του Αισχύλου να συλλάβει την έννοια της θεοδοκίας, αξιοσημείωτη είναι η σκέψη πως ο θεός έχει τη δυνατότητα επίστευσης της ένοχης πράξης στον άνθρωπο ή ακόμα να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις, για να αναγνωριστεί ο απαράβατος νόμος του *δράσαντι παθείν* με την αρωγή του *πάθει μάθος*. Στον πάπυρο της *Νιόβης* (απ. 273 Μ.) μπορούμε να αναγνώσουμε (στ.15) τα λόγια που σκανδάλισαν τον Πλάτωνα (*Πολιτεία* 380a): όταν ο θεός επιθυμήσει να καταστρέψει ένα σπίτι, φροντίζει να δημιουργήσει μια *αιτία*. Αυτή η λέξη (αιτία) περιέχει την αρχική αιτία, από την πλευρά του θεού, που προκαλεί τον όλεθρο και από την πλευρά του ατόμου το σφάλμα, που επισύρει πάνω του τη μοίρα του. Το άτομο συμπεριφέρεται σε κατάσταση *άτης* κι οδηγείται στην *αμαρτίαν*. Άμεσα συναρτημένη με αυτά είναι η θέση για τη δόλια θεϊκή αγάπη, από την οποία είναι απίθανο ο άνθρωπος να απομακρυνθεί κι οδηγείται στην τύφλωση του νου.⁸⁷ Όπως αναφέρει ο Δαρειός: *στο χαμό σου σα τρέχεις, βοηθά κι ο θεός να χαθείς!*⁸⁸ Στο σημείο αυτό ο τόνος μετατοπίστηκε, αλλά εξακολουθεί να εμφανίζεται πυκνό το πλέγμα από ανθρώπινη βούληση σε θεόσταλη μοίρα.⁸⁹

Αναφορικά με το ζήτημα της ελεύθερης βούλησης, σημαντική είναι η θέση της J. de Romilly (*Ombres sacrees*): «Το θέατρο, όπου οι θεοί επεμβαίνουν συχνότερα και δραστηκότερα από οπουδήποτε αλλού, είναι στην πραγματικότητα εκείνο όπου η πράξη του ανθρώπου μοιάζει να προβάλλεται ανάγλυφα». Ο A. Rivier αναφέρει πως οι μορφές των προσώπων του Αισχύλου είναι πιεσμένες υπό το βάρος της μοίρας και τονίζει πως δεν είναι ορθό να γίνεται συζήτηση για «ελεύθερη βούληση» στο έργο του ποιητή, αφού είναι μια έννοια φορτισμένη με φιλοσοφικό-

⁸⁶ Lesky1997, 261, 272-273.

⁸⁷ Lesky1997, 275-276.

⁸⁸ *Πέρσες*, στίχος 742, μτφρ. Αδάμου.

⁸⁹ Lesky1997, 276.

θεολογικό προβληματισμό. Άλλωστε, όπως συμπληρώνει, είναι ξεκάθαρο πως σε κάθε καίρια απόφαση που λαμβάνεται, σημαντικό ρόλο αποτελεί η πιεστική ανάγκη της μοίρας, η οποία σε μεγάλο βαθμό περιορίζει την ελευθερία της απόφασης θέτοντας στενά όρια στη λήψη απόφασης. Τα όρια, λοιπόν, μεταξύ της πίεσης της μοίρας και της ελεύθερης βούλησης είναι δυσδιάκριτα. Στο τελευταίο μέρος του έργου του A. Rivier «Remarques sur le necessaire» αναφέρει: «Οπωσδήποτε, η απόφαση του ατόμου στον Αισχύλο είναι και αποτέλεσμα της βούλησής του... Είναι όμως μια βούληση δεσμευμένη και μια ελευθερία με όρους». Τέλος, η θέση του Lesky είναι πως σε αδιέξοδες καταστάσεις αναφορικά με μια απόφαση όπου κάθε δρόμος οδηγεί στον όλεθρο, ο Αισχύλος «αποκρυστάλωσε στο δραματικό έργο την προβληματικότητα και την αβεβαιότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς: την άτεγκτη ανάγκη της επιλογής και την αδυναμία αποφυγής μιας καταστροφής».⁹⁰

Βέβαια, η νίκη των Ελλήνων, όπως παρουσιάζεται στους *Πέρσες*, είναι απόρροια δύο αιτιών: της ανδρείας των Ελλήνων και της συνδρομής των θεών. Κατά πρώτον, η πειθαρχία των Ελλήνων συνέβαλε καθοριστικά να επέλθει η νίκη, βοηθούμενοι από το απατηλό στρατήγημα «ενός Έλληνα από τον στρατό των Ελλήνων» κι από την τεράστια αυτοπεποίθηση που οδήγησε τον Ξέρξη στην παγίδα, και, κατά δεύτερον, οι θεοί που «έδωσαν στους Έλληνες τη δόξα στη ναυμαχία» (στ.454 κεξ.), κι ήταν ένας *αλάστωρ ή κακός δαίμων* αυτός που εξαπάτησε τον Ξέρξη. Ο *δαίμων* ενδεχομένως ήταν ένα σημάδι πειθήνιας ευσέβειας ή δεισιδαιμονίας.⁹¹

Η καταστροφή προήλθε από μια θεϊκή δύναμη, από ένα «δαίμονα». Ο δαίμων είναι ένας όρος που εκφράζει μια μυστηριώδη και πνευματική δύναμη επιζήμια. Ως όρος χρησιμοποιείται συχνά στην τραγωδία αυτή, όπως από τον Αγγελιοφόρο στους στίχους 335, 354, 454, 514, καθώς αναφέρει πως κάποιος θεός ήταν η αιτία της περσικής καταστροφής, που έδωσε τη νίκη στους Έλληνες, από την Άτοσσα, από τον Δαρείο (στίχοι 725, 800), από τον Χορό (στίχος 515), και από τον Ξέρξη (στίχος 911). Αυτή, λοιπόν, η θεϊκή δύναμη, που συχνά αναφέρεται με τη λέξη «θεός», είναι η πραγματοποίηση ενός προκαθορισμένου τέλους, όπως σημειώνει ο Δαρείος⁹².

⁹⁰Lesky 1997, 276-278.

⁹¹Kitto 1993, 54.

⁹²Αδάμος 2005, 380.

Μερικοί μελετητές υποστηρίζουν πως ένας κακός δαίμων έπεσε πάνω στο κεφάλι του Ξέρξη, κάτι με το οποίο ο Αισχύλος διαφωνεί, διότι στους στίχους 753-758 η ίδια η Άτοσσα δίνει μια άλλη ερμηνεία ⁹³:

*Ακούγοντας φίλους κακούς, τέτοια μάθαινε ο Ξέρξης
Ο αφύς·
και του λέγαν ακόμη πως στον πόλεμο είχες κερδίσει
Τον αμέτρητο πλούτο που άφησες στα παιδιά σου, ενώ
εκείνος, δειλός,
μες στο σπίτι του μόνο το σπαθί του κουνούσε και δεν
αύξαινε τον πατρικό τον πλούτο·
τέτοιες επικρίσεις ακούγοντας συνεχώς από φίλους
κακούς,
αποφάσισε στην Ελλάδα να κάνει εκστρατεία.⁹⁴*

Η Άτοσσα παρουσιάζει μια λογική εξήγηση στη στάση του Ξέρξη. Ήταν παρορμητικός, επηρεαζόταν από τους κακούς συμβούλους που τον περιέβαλαν και ξέχασε τις συμβουλές του πατέρα του να είναι συνετός. Το δράμα αυτό δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «Ηθολογία» (είδος μεσαιωνικού θεατρικού έργου, όπου τα πρόσωπα του δράματος είναι αφηρημένες ηθικές έννοιες) σχετικά με ένα θέμα που οι θεοί τιμωρούν την αλαζονεία των ανθρώπων. Η θρησκεία εξερευνά τον τρόπο με τον οποίο ο θεός λειτούργησε στην κατάσταση αυτή. Ο Ξέρξης αντιμετώπισε τον πειρασμό της εξουσίας, ενέδωσε σε αυτήν, και θεώρησε πως είναι «ισόθεος», που είχε τη δυνατότητα να εξουσιάζει χωρίς όριο. Όμως, ο θεός αλλοίωσε τα σχέδια του Ξέρξη, διότι οδηγήθηκε στην άτη και τιμωρήθηκε.⁹⁵

Η όλη τραγωδία ολοκληρώνεται με ένα «ανατολικό» μοιρολόι. Με τους Πέρσες, ο ώριμος πια Αισχύλος, ήταν περασμένα τα πενήντα όταν την έγραψε, δείχνει πόσο επιτυχημένα έχει τη δυνατότητα να χειριστεί ένα ιστορικό θέμα και να προκηρύξει το παλιό ηθικό δίδαγμα πως η ύβρις κι η ασέβεια τιμωρούνται. Η τελική νίκη των Ελλήνων παρουσιάζεται ως η δικαιοσύνη των θεών που τιμωρεί τον Ξέρξη, διότι ανέτρεψε τη φυσική τάξη των πραγμάτων κάνοντας τη θάλασσα στεριά, όταν «έζευξε» τον Ελλήσποντο και τη γη θάλασσα, όταν άνοιξε τη διώρυγα του Άθω, και γιατί κατέστρεψε τα ιερά των θεών. Η τιμωρία του Ξέρξη ήταν οι ήττες της

⁹³ Kitto 1993, 56.

⁹⁴ Πέρσες, στ. 753-758, μτφρ. Αδάμου.

⁹⁵ Kitto 1993, 56, 58.

Σαλαμίνας και των Πλαταιών.⁹⁶ Ο ποιητής μέσω αυτής της τραγωδίας προσπάθησε να επισημάνει πως η ανθρώπινη φιλοδοξία παρασύρει σε ακραίες συμπεριφορές, διότι ο *δαίμων* είναι ένας πειρασμός για τον ηγέτη, τον οδηγεί σε περιπέτειες, όπως ακριβώς συνέβη με τον Ξέρξη.⁹⁷ Ο Αισχύλος πίστευε μέχρι τέλους στη ματαιότητα της υπεροψίας και τη σαθρότητα της ανθρώπινης δόξας. Υπαγορεύοντας την επιγραφή για τον τάφο του, αποσιώπησε την ιδιότητα του τραγικού και ανέφερε μόνο εκείνη του οπλίτη που είχε επιτελέσει το καθήκον του μαχόμενος στον Μαραθώνα.⁹⁸

2.4 Συμπεράσματα

Ο ποιητής κάνει αναφορά στον πλούτο και στην αφθονία των Περσών, όταν αναφέρεται συχνά στον μεγάλο στρατό που διαθέτουν (στ. 18-20, 25, 40, 47, 56-57, 126-129). Ακολουθώς, τονίζει τη δεινή τους στρατιωτική ικανότητα, που δηλώνει τον τρόπο που προκαλεί στους εχθρούς (στ. 27-28, 73-80). Αυτή η αναφορά δεν είναι τυχαία: ο Αισχύλος έντεχνα προετοιμάζει τους θεατές να κατανοήσουν πως η μεγάλη αυτοπεποίθηση των ανθρώπων, ο άκρατος ενθουσιασμός πως είναι άτρωτοι είναι ένδειξη της ύβρεως. Αυτή η προβολή της μεγάλης εξουσίας των Περσών αρχίζει να «σκοτεινιάζει» όταν ο Χορός ανησυχεί για την καθυστέρηση της επιστροφής του στρατού από την εκστρατεία κατά των Ελλήνων (στ. 14-15, 59-74). Οι Πέρσες *καυχιούνται πως θα δέσουν την Ελλάδα στο ζυγό της δουλείας*⁹⁹ (στ.49-50) και μάλιστα ο Χορός τονίζει πως ο ηγέτης της Περσίας είναι *ισόθεος άντρας, της χρυσής γενεάς το βλαστάρι* (στ. 80). Αυτή η αναφορά δείχνει την αλαζονεία τους, διότι έχουν την πεποίθηση πως εξαιτίας της μεγάλης τους στρατιωτικής επιτυχίας στο παρελθόν, οι θεοί είναι και θα παραμείνουν πάντα στο πλευρό τους σαν να έχουν εκ των πραγμάτων μια ασυλία σε ό,τι πράξουν και ό,τι αποφασίσουν. Όμως, ελλοχεύει ο κίνδυνος *η τύχη η αρχαία* (στ. 158) να αφήσει τους Πέρσες και να αντιμετωπίσουν κακουχίες.

Οι Πέρσες δεν σεβάστηκαν πως τη μοίρα τους, τα φυσικά (γεωγραφικά) και ηθικά όρια με αποτέλεσμα να διαβούν την απαγορευμένη θαλάσσια ζώνη της περιοχής του Ελλησπόντου (στ. 94-106) και να προκαλέσουν την οργή των θεών λόγω της πλεονεξίας τους. Ο Χορός αναφέρει πως αυτή η στάση των Περσών είναι

⁹⁶ Τρυπάνη 1988, 79.

⁹⁷ Chatelet 1992, 108.

⁹⁸ Zoja 2001, 138.

⁹⁹ Η μετάφραση είναι του Ε. Αδάμου (2005), εκδόσεις Ζήτηρος.

επικίνδυνη, διότι ενδεχομένως οδηγεί στην *Άτη* (στ. 112), σε μια παγίδα που οι θεοί ετοιμάζουν στους ανθρώπους που αδυνατούν να αντιληφθούν πότε αρχίζει και πότε τελειώνει η ανθρώπινη βούληση και πότε η ανθρώπινη βούληση υπερβαίνει τη θεϊκή. Ο Χορός, ως μια φωνή του ποιητή, παρουσιάζει τις θέσεις του ποιητή, πως δηλαδή ο άνθρωπος δεν έχει τη δυνατότητα να ξεφύγει από τη μοίρα του, από τις επιταγές και τα σχέδια των θεών. Όταν επιχειρήσει να το πράξει, πέφτει στα δίχτυα της άτης και καταστρέφεται.

Η Άτοσσα με υπεροψία αναφέρει πως ο γιος της είναι ανίκητος και πως ακόμα κι αν ηττηθεί *δεν θα δώσει στη χώρα του λόγο* (στ. 213). Διακρίνεται από τη μια πλευρά το απολυταρχικό – δεσποτικό καθεστώς της Περσίας καθώς και η αλαζονική συμπεριφορά του γιου της απέναντι στους υπηκόους. Ωστόσο, ο Αγγελιοφόρος φέρνει τα κακά μαντάτα: η ήττα προήλθε λόγω κάποιου δαίμονα: *Μα το στρατό αφάνισε κάποιος θεός άνισα ζύγια βάζοντας στη ζυγαριά της τύχης· την πόλη της θεάς Παλλάδας τη σώζουν οι θεοί* (στ. 345-347). Στη συνέχεια, χαρακτηρίζει αυτόν τον θεό *εκδικητή κακό* (στ. 355). Η αιτία, σύμφωνα με τον Αγγελιοφόρο, της ήττας δεν ήταν η γενναιότητα των Ελλήνων, αλλά η βούληση του θεού, που κατέστρεψε τους Πέρσες. Στο σημείο αυτό φαίνεται η αδυναμία του να αντιληφθεί την υπευθυνότητα του Ξέρξη, τις ευθύνες που του καταλογούν, αν και δεν θα μπορούσε να εκφράσει μια τέτοια κατηγορία σε ένα καθεστώς απολυταρχίας.

Ο Ξέρξης έδειξε πως δεν είναι τόσο ικανός στρατηγός – ηγέτης, δεν κατανόησε πως ο Θεμιστοκλής εγκλώβισε με το τέχνασμά του τον ίδιο, υπέπεσε σε λανθασμένες κρίσεις κι ηττήθηκε. Ο Αγγελιοφόρος δεν έχει σκεφτεί πως η ευθύνη είναι του Ξέρξη και αναφέρει πως *ακόμα αυτός δε γνώριζε οι θεοί τι του 'χαν γράψει!* (στ. 373) και επαναφέρει την ευθύνη του θεού (στ. 514-515). Ο Ξέρξης αντιλήφθηκε αργά τις λανθασμένες κινήσεις του, μόλις είδε από το όρος Αιγάλεω πως η ήττα ήταν βέβαιη και *κραυγή μεγάλη έβγαλε* (στ. 465). Η Άτοσσα δεν επιρρίπτει ευθύνες στον Ξέρξη, αλλά στη μοίρα: *Αχ, μοίρα μισητή, πώς γέλασες τους Πέρσες!* (στ.472). Αναφέρει πως η εκστρατεία του γιου της είχε εθνικό και πατριωτικό χαρακτήρα: να τιμωρήσει τους Έλληνες για την ήττα των Περσών στον Μαραθώνα (στ. 475) και δεν κάνει καμιά σημείωση ή σκέψη πως ίσως η αλαζονική συμπεριφορά του γιου της να είναι τελικά η αιτία της καταστροφής.

Ο Χορός εκφράζεται με το ίδιο σκεπτικό του Αγγελιοφόρου και της Άτοσσας: η αιτία της καταστροφής είναι η μοίρα: *Αχ, μοίρα αδυσώπητη, με πόσο βάρος ποδοπάτησες ολόκληρο το γένος των Περσών!* (στ. 515-516). Στο 1^ο Στάσιμο ο Χορός

επαναλαμβάνει τη θεϊκή ευθύνη για όσα τραγικά συνέβησαν: «Δία Βασιλιά, που αφάνισες την περήφανη κι αναρίθμητη στρατιά των Περσών» (στ. 532-533). Ωστόσο, στη συνέχεια, στην α' στροφή του 1^{ου} Στάσιμου, ο Χορός, για πρώτη φορά, επιρρίπτει την ευθύνη στον ίδιο τον Ξέρξη:

Ο Ξέρξης τους οδήγησε, αλί,

ο Ξέρξης τους αφάνισε, αλί,

ο Ξέρξης τα έκανε όλα αστόχαστα (στ. 550-553).

Ο Χορός περίτρανα τονίζει την προσωπική ευθύνη του Ξέρξη, δίχως να φοβηθεί για τυχόν αντιδράσεις από την Άτοσσα και η επανάληψη της λέξης *Ξέρξης* δηλώνει την τραγικότητα της κατάστασης και τοποθετεί τον βασιλιά στο κάδρο της αιτίας της καταστροφής, αφού «αστόχαστα» και με πλεονεξία προκάλεσε τον φθόνο των θεών και την τιμωρία. Ακόμα και ο Δαρειός (ή το φάντασμα του Δαρείου) ρωτά την Άτοσσα: *Τέτοια τρέλα την έκανε σε στεριά ή στη θάλασσα, ο δόλιος;»* (στ. 719), και ουσιαστικά επιρρίπτει το βάρος της ευθύνης στον Ξέρξη κι όχι σε κάποια θεότητα, αν και η Άτοσσα, για να προστατέψει ως μητέρα τον γιο της, του απαντά πως «κάποιος ίσως θεός, θα του το 'βαλε στο μυαλό (στ. 726) αυτό το σχέδιο. Ωστόσο, στη συνέχεια ο Δαρειός θυμάται τους χρησμούς και αναφέρει πως η ήττα της Σαλαμίνας ήταν προδιεγεγραμμένη από τους χρησμούς και πως κάποτε θα συνέβαινε. Θεωρεί πως η αιτία της ήττας είναι ο Δίας, αν και ήλπιζε πως οι προφητείες θα ξεχαστούν από τους θεούς (στ. 739-741).

Στον στίχο 742 ο Δαρειός αναφέρει: *στο χαμό σου σα τρέχεις, βοηθά κι ο θεός να χαθείς!* Ο στίχος αυτός, ίσως, αποτυπώνει την κοσμοθεωρία του Αισχύλου αναφορικά με τον ρόλο της θεότητας στην ανθρώπινη ζωή και τη στάση των ανθρώπων απέναντι στα ζητήματα που τους απασχολούν. Η συμπεριφορά του Ξέρξη ήταν εκείνη που οδήγησε τους Πέρσες και τον ίδιο στην καταστροφή. Αυτός ήταν η βασική αιτία, διότι σκέφτηκε με αλαζονεία κι υπεροψία και οι θεοί τον «βοήθησαν» να οδηγηθεί στον όλεθρο, όπως ήταν γραμμένο. Άρα, ο Ξέρξης ήταν εκείνος που επέτεινε την κατάσταση και οι θεοί «επιβεβαίωσαν» τον χαμό. Ο Ξέρξης αυτόβουλα συμπεριφέρθηκε με αυθάδεια και η ύβρις του τον οδήγησε στον θάνατο πολλών στρατιωτών. Αν συμπεριφερόταν με σύνεση, δεν θα αντιμετώπιζε αυτές τις αρνητικές καταστάσεις, αλλά θα επιμήκυνε χρονικά την καταστροφή, αφού ο όλεθρος ήταν βέβαιος από τους θεούς. Αυτός, όμως, με την ύβρη που τον διακατείχε, «χρίστηκε» ως αίτιος της ήττας. Στους στίχους 745-750 διατυπώνεται η ύβρις του Ξέρξη:

Κατασκεύασε μια γέφυρα στον Ελλήσποντο με αλυσοδεμένα πλοία σχηματίζοντας ένα πέρασμα για τον στρατό και ουσιαστικά υποδούλωσε τον ιερό Ελλήσποντο, δηλαδή τον Ποσειδώνα. Στον στίχο 744 ο Δαρείος αναφέρει την υπευθυνότητα του Ξέρξη, διότι λόγω της νιότης συμπεριφέρθηκε με τρόπο αλόγιστο. Τον χαρακτηρίζει αστόχαστο, αφού νόμιζε ο άμυαλος, αν και είναι θνητός, πως θα μπορούσε όλους τους θεούς να νικήσει, ως και τον Ποσειδώνα τον ίδιο... (στ. 749-751). Ο Ξέρξης συμπεριφέρθηκε ως ισόθεος και η τιμωρία του προέκυψε κατόπιν δικής του αλαζονικής στάσης. Ο Δαρείος προφητεύει στον Χορό πως όσοι Πέρσες έμειναν στη Βοιωτία, μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, θα υποστούν συμφορές στις Πλαταιές:

*γιατί στις Ελλάδας σαν ήρθαν τη γη, δεν ντράπηκαν
ν' αρπάζουν τ' αγάλματα των θεών και να βάλουν
φωτιά στους ναούς·
κι έγιναν άφαντοι οι βωμοί κι απ' τα βάθρα
γκρεμίστηκαν τα ιερά
των θεών απ' τη ρίζα τους, κι είναι τώρα ανάκατα
πάνω στη γη (στ. 809-812).*

Διάκριτη είναι η τοποθέτηση του Δαρείου αναφορικά με τη μεγάλη ευθύνη του Ξέρξη, ο οποίος λόγω της ύβρης οδηγήθηκε στην καταστροφή και αναιρεί τη θέση του Αγγελιοφόρου, που ισχυρίστηκε ο φθόνος των θεών ήταν η αιτία της ήττας, όπως κι αναιρεί τη θέση της Άτοσσας πως οι σύμβουλοι τον ώθησαν σε λανθασμένες κινήσεις, και τη θέση του Χορού, που ισχυρίστηκε πως οι θνητοί αδυνατούν να ξεφύγουν από την πανούργα απάτη του θεού (στ. 107). Ο Δαρείος, σαν σοφός, συμβουλεύει τους γύρω του και τους θεατές πως:

*να ξεπερνάς το μέτρο από έπαρση» (στ. 820) είναι λάθος,
«γιατί όταν η έπαρση ανθίζει, γεννά τον καρπό της, το
στάχυ
του ολέθρου, και θερίζεις μετά καρπούς πολυδάκρυτους
μόνο» (στ. 821-822).*

*Ο Δαρείος συνεχίζει τη σκέψη του λέγοντας:
«κι ας μην περιφρονεί κανείς την τωρινή του τύχη,
μήπως, ποθώντας περισσότερη, χάσει τη μεγάλη του ευτυχία·
γιατί στέκει από πάνω ο Δίας, τιμωρός
της άμετρης έπαρσης και κριτής αυστηρός (στ.825-828).*

Άρα, η θεία δίκη παραμονεύει στην αισχύλεια ποίηση και παρεμβαίνει κάθε φορά που απειλείται η ισορροπία του κόσμου, η τάξη. Η αλαζονική και μη ανεκτή συμπεριφορά του Ξέρξη ξεπέρασε το μέτρο, παραβίασε την ευρυθμία του κόσμου. Ο Αισχύλος εστίασε σε αυτό το θέμα, για να δηλώσει πως η ανθρώπινη έπαρση προκαλεί τη θεϊκή οργή, που στο τέλος ξέσπασε εναντίον όσων συμπεριφέρονται με υβριστικό τρόπο. Η θεϊκή οργή είναι ακόμα μεγαλύτερη, διότι ο Ξέρξης είναι έρμαιο της πολιτικής του ηγεμονίας και του μεγάλου πλούτου που διαθέτει ως κυρίαρχος της Ανατολής. Αυτή η ανεξέλεγκτη στάση του τον οδηγεί νομοτελειακά στην παρέμβαση των θεών και στη βέβαιη τιμωρία του, όπως και συνέβη.

Η ανθρώπινη αναμέτρηση με τη θεϊκή είναι πάντα επιβαρυντική για τον άνθρωπο. Οι παραλείψεις των ανθρώπων ή απερισκεψία οδηγούν τον άνθρωπο σε τραγικά δεινά. Η τιμωρία του ανθρώπου είναι ενταγμένη σε ένα ευρύ πεδίο θεοδικίας, που οι άνθρωποι είναι αδύνατο να την αντιληφθούν. Η ιδέα του πεπρωμένου είναι κυρίαρχη στο δράμα του Αισχύλου και λαμβάνει την όψη ενός θεού που είναι κυβερνήτης του κόσμου, που υποδηλώνει μια ιδέα υπέρτατης δύναμης. Η ύπαρξη ενός θεού που παρατηρεί τα πάντα που συμβαίνουν και που τιμωρεί την ανθρώπινη αλαζονεία είναι διάχυτη σε όλο το δράμα αυτό. Παρατηρούμε την πνευματική τύφλωση του Ξέρξη που τον οδήγησε στην υπερβολική πεποίθηση πως είναι ευφυής, πως είναι αλάνθαστος και οδηγήθηκε στην πλάνη και στην καταστροφή. Οι πράξεις του έγιναν με ελεύθερη βούληση, όμως η έννοια της θεϊκής τάξης διασαλεύτηκε. Η τάξη πηγάζει αποκλειστικά και μόνο από τη θεότητα και η υπέρβασή της τιμωρείται. Η θεότητα είναι υπεύθυνη για την τύχη του κάθε ανθρώπου και η τιμωρία του μπορεί να γίνει σε μελλοντικές γενιές.

Ο Ξέρξης με δική του βούληση οδηγήθηκε στην καταστροφή, κάτι που ο Αγγελιοφόρος το αναφέρει:

Κι εκείνος όταν τ' άκουσε, χωρίς να καταλάβει

του Έλληνα το δόλο και των θεών το φθόνο,

τ' ακόλουθα διέταξε σε όλους τους ναάρχους:.... (στ. 361- 363).

Ο Ξέρξης διέταξε τους στρατηγούς να οργανώσουν ένα σχέδιο αντιμετώπισης των Ελλήνων, όμως *δε γνώριζε οι θεοί τι του 'χαν γράψει!* (στ. 373). Επομένως, η ελεύθερη βούληση του τραγικού ήρωα του Αισχύλου είναι ετεροκαθορισμένη από δυνάμεις που δεν γνωρίζει, ούτε μπορεί να κατανοήσει εκ των προτέρων.

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: *ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΤΥΡΑΝΝΟΣ* ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ

3.1 Ο Σοφοκλής: ο ποιητής του μέτρου

Ο Σοφοκλής γεννήθηκε το 497/ 496 και πέθανε το 406/405 π.Χ. Ήταν Αθηναίος, από τον δήμο του Κολωνού, ανήκε στους επιφανείς άνδρες της εποχής του τόσο για την πολιτεία του, αφού ανέλαβε υψηλά αξιώματα, όσο και για την ποίησή του, το δραματικό του έργο, διότι βραβεύτηκε πολλές φορές από την πολιτεία.¹⁰⁰

Ο Σοφοκλής υπήρξε ο ποιητής του μέτρου, που είναι η πιο ευγενής αρετή του ελληνικού πνεύματος. Παρουσιάζει τα πράγματα όπως είναι στην πραγματικότητα και τα παρίστανε όπως πρέπει να είναι. Τοποθετεί τον άνθρωπο στο κέντρο του σύμπαντος, πιστεύει στη σπουδαιότητα του ανθρώπου και στο μεγαλείο του, πλάθει μορφές που δύσκολα λυγίζουν, ακόμα κι αν τους αρνείται το περιβάλλον τους, ακόμα κι αν φαίνεται πως τους εμπαίζουν οι θεοί. Στις τραγωδίες του εξάιρεται η συμβολή της μοίρας στη διεύθυνση της τύχης του ανθρώπου, αλλά αυτό ο ποιητής το δέχεται έως ενός σημείου που πέρα από αυτό εξάιρεται η σπουδαιότητα της ανθρώπινης δράσης, η εσωτερική ελευθερία και φανερώνεται η αντίληψη πως με την πίστη στα ιδανικά εξωραϊζεται η ανθρώπινη ζωή. Η ελευθερία είναι ένα γεγονός που συναγωνίζεται την *ειμαρμένη*. Ο Σοφοκλής όμως δίπλα στο στοιχείο αυτό που του δίνει η παράδοση προσφέρει το δικό του, που κάνει πιο ανθρώπινο το έργο του.¹⁰¹

Μια από τις βασικές θέσεις του σοφοκλείου έργου είναι πως «Η σοφία είναι το κύριο μέρος της ευτυχίας. Γι' αυτό δεν πρέπει να υπάρχει ασέβεια απέναντι στους θεούς. Τα μεγάλα λόγια του αλαζόνα συνεπάγονται ως τίμημα μεγάλα κτυπήματα και διδάσκουν σοφία στα γεράματα». Ιδέες, όπως είναι η ευσέβεια ή η σωφροσύνη είναι αρετές που ο Σοφοκλής εκτιμούσε ιδιαίτερα. Επίσης, δείχνει την πίστη του στους χρησμούς, αφού ο σκελετός των τραγωδιών του είναι βασισμένος σε αυτούς. Ο ποιητής έγραψε τον *Οιδίποδα Τύραννο* μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, όπου στην Αθήνα είχε διαμορφωθεί ένα κλίμα επίθεσης κατά της παραδοσιακής θρησκείας, παράγονταν ψευδείς χρησμοί, και ο ποιητής επιδίωξε να την υπερασπιστεί, με αποτέλεσμα να καταδικάσει τον σκεπτικισμό της Ιοκάστης και του Οιδίποδα. Σύμφωνα με τη σκέψη του Σοφοκλή οι θεοί είναι υπεύθυνοι μόνο για τόσο, όσο

¹⁰⁰ Γιώση 2001, 229, 231, 233.

¹⁰¹ Μοσχόπουλος χ.χ, 85-86.

έχουν καθιερώσει την αρχή, πως η υπερβολή φέρνει στον άνθρωπο την *άτην*. Ο άνθρωπος είναι υπεύθυνος για την πράξη της *ύβρεως*, που οδηγείται στην *άτην*, δηλαδή στην τύφλωση του νου. Ο αλαζόνας άνθρωπος οδηγείται στην *άτην* και όταν μάθει, θα του γίνει πάθημα.¹⁰²

3.2 *Οιδίπους Τύραννος*: μια τραγωδία της ειμαρμένης και της ελεύθερης βούλησης

Θεέ μου, τι μελετάς στο στοχασμό σου για τη μοίρα μου;

(στίχος 738).

Μια δημιουργική αναπαραγωγή του μύθου είναι η τραγωδία του Σοφοκλή *Οιδίπους Τύραννος*, η οποία συμπληρώθηκε με σκέψεις του ποιητή και υπάρχει ενότητα πλοκής. Ο πυρήνας της πλοκής είναι απλός, τον οποίο ο Αριστοτέλης εκθείασε για τη συνθετική του αρετή. Πρόκειται για ένα δράμα που αφορά την πραγματική ταυτότητα του Οιδίποδα, η οποία συνίσταται στην επαλήθευση του χρησμού, που δόθηκε στον Λάιο και προέβλεπε πως, αν ο βασιλιάς των Θηβών αποκτούσε παιδί, αυτό θα τον σκότωνε και θα παντρευόταν τη βασίλισσα Ιοκάστη. Κυριαρχεί η ειρωνική διάθεση, διότι τα πρόσωπα του δράματος έχουν την πεποίθηση πως ο χρησμός δεν έχει πραγματοποιηθεί, παρά τα λεγόμενα του Τειρεσία, που θεωρήθηκαν ως μέρος σχεδίου ανατροπής του Οιδίποδα από την εξουσία. Ο λοιμός αφανίζει έμψυχα κι άψυχα όντα της Θήβας με αποτέλεσμα να είναι επιτακτική η ανάγκη εύρεσης λύσης, η οποία σύμφωνα με τις πρόσφατες οδηγίες που έλαβε ο Οιδίποδας από το Μαντείο των Δελφών, συνίσταται στην τιμωρία και στον εντοπισμό του αιτίου για τη δολοφονία του Λαίου, που είναι ο ίδιος ο γιος του, ο Οιδίποδας.¹⁰³ Ο *Οιδίπους Τύραννος* γράφτηκε μετά το 430 και πριν από το 425 π.Χ. αντανάκλα τη φρίκη που ένιωσαν οι Αθηναίοι με τον λοιμό που ξέσπασε στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου και παρουσιάζει την ιστορία ενός ήρωα που τον καταδίωξε και τον παγίδευσε η Μοίρα.¹⁰⁴

Η αρχαία ελληνική τραγωδία διαφοροποιείται σε σημαντικό βαθμό σε σχέση με τη δυτική μυθοπλαστική παράδοση των τελευταίων 500 ετών στο γεγονός πως οι

¹⁰² Webster 1994, 38, 41-43, 49.

¹⁰³ Ιακώβ 1998, 97-98.

¹⁰⁴ Τρυπάνη 1988, 90.

ήρωες της συχνά αποδίδουν την αιτία των συμφορών τους στην επέμβαση του θείου στη ζωή των ανθρώπων και πως οι θεοί δεν έχουν καλοπροαίρετη στάση απέναντι στους θνητούς. Τέτοια περιστατικά αναφέρονται σε σχέση με ενοράσεις, με προφητείες μάντεων ή χρησμολόγων, ή μέσω της εκπλήρωσης μιας κατάρας που λέχθηκε από ένα αδικημένο θύμα στο παρελθόν, ή ως θεϊκή τιμωρία για ένα αμάρτημα που βασανίζει έναν ήρωα ή που πρόκειται να ταλαιπωρήσει την οικογένειά του ή τις μελλοντικές γενιές. Μια βασική προϋπόθεση που υπάρχει στην αρχαία ελληνική τραγωδία, που μπορεί να θεωρηθεί αλλότρια από τη σύγχρονη σκοπιά είναι πως το μέλλον είναι προβλέψιμο με βεβαιότητα από άτομα που διακρίνονται από την κατάλληλη τους έμπνευση ή εκπαίδευση. Σήμερα, οι άνθρωποι πιστεύουν πως σε μερικά πεδία του επιστητού είναι εφικτό να υπάρξει πρόβλεψη με απόλυτη βεβαιότητα. Για παράδειγμα, στις αρχές του 1999 ήταν εφικτό η πρόβλεψη πως στις 11 Αυγούστου θα υπάρξει ολική έκλειψη του ήλιου σε μια μικρή περιοχή της δυτικής Κορνουάλης (περιοχή της Αγγλίας). Είναι επίσης, βέβαιο πως, αν ταφεί βαθιά στο χώμα ένα κιλό ουράνιο 238 και ξεθαφτεί μετά από χιλιάδες χρόνια, θα έχουν απομείνει μερικά γραμμάρια ουρανού, ενώ το υπόλοιπο θα έχει διασπασθεί σε άλλα στοιχεία. Σήμερα, πολλοί άνθρωποι δεν έχουν την πεποίθηση πως τα μελλοντικά γεγονότα που πρόκειται να επηρεάσουν την ανθρώπινη ζωή είναι εφικτό να προβλεφθούν με την ίδια βεβαιότητα που παρατηρείται στους φυσικούς νόμους. Αυτό ακριβώς πίστευαν κι οι αρχαίοι Έλληνες, όπως επίσης πως οι προβλέψεις που λάμβαναν όσοι τις ζητούσαν ήταν δύσκολο να ερμηνευθούν και πολλές φορές εκπληρώνονταν εντελώς διαφορετικά από αυτό που η κυριολεκτική σημασία τους δήλωνε. Η ευθύνη ήταν του ατόμου που ρωτούσε να αποφασίσει για την πιθανή σημασία της πρόβλεψης και να προγραμματίσει το μέλλον με τέτοιο τρόπο που η εκπλήρωσή της να είναι όσο το δυνατό πιο ευνοϊκή για τον άνθρωπο.¹⁰⁵

Αυτό ισχύει και στον *Οιδίποδα Τύρανο*, ότι δηλαδή θα θανατώσει τον πατέρα του και να παντρευτεί τη μητέρα του, διότι υπάρχουν κι άλλοι τρόποι να θανατώσει κάποιος τον πατέρα του, να παντρευτεί τη μητέρα του από το να τον χτυπήσει στο κεφάλι (στίχοι 969-970) και μπορεί να «κοιμηθεί με τη μάνα του» με το να είναι θαμμένος στη γενέθλια γη (Ηρόδοτος Z 107). Άρα, δεν είναι ευθύνη της προφητείας που ο Οιδίποδας ξέχασε για ποιο λόγο πήγε εξαρχής στους Δελφούς, δηλαδή για να

¹⁰⁵ Sommerstein 2016, 395,397-398.

διασκεδάσει τις αμφιβολίες του που γεννήθηκαν στην Κόρινθο αναφορικά με την καταγωγή του (*Οιδίπους Τύραννος* 779-789).¹⁰⁶

Κυρίαρχο ρόλο στην τραγωδία αυτή αποτελεί η άγνοια του ήρωα, η οποία τον εγκλώβισε και τον οδήγησε στην πατροκτονία και στην αιμομειξία. Η άγνοια είναι απόρροια του λανθασμένου υπολογισμού του ήρωα πως με την αναχώρησή του από την Κόρινθο δεν θα υπάρξει ο κίνδυνος πραγματοποίησης των εγκλημάτων που είχε προβλέψει ο χρησμός. Όμως, η διάπραξη της αιμομειξίας και του φόνου υλοποιήθηκαν, δίχως ο ίδιος ο ήρωας να το γνωρίζει, πάλι αγνοεί τι έχει πράξει. Άρα, ο ήρωας ανταποκρίνεται στο μοντέλο του Αριστοτέλη για τον ιδανικό ήρωα: είναι ένα χρηστό πρόσωπο, αλλά είναι δυστυχισμένο εξαιτίας του καίριου εσφαλμένου υπολογισμού του (*δι' αμαρτίαν μεγάλην*). Ειδικότερα, ο Αριστοτέλης αναφέρει πως η αιτία του ολέθρου του Οιδίποδα είναι ο περιορισμένος γνωστικός του ορίζοντας, κι δεν οφείλεται σε μια εξανθρώπινη θρησκευτική δύναμη.¹⁰⁷ Ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του (1453a 10) φέρνει τον Οιδίποδα ως παράδειγμα εκείνων που κατευθύνονται στον όλεθρο από μια *αμαρτία*, που σημαίνει αστοχία στη σκόπευση του ορθού, αστοχία που δεν έχει τη ρίζα της στον χώρο της ηθικής.¹⁰⁸

«Τραγωδία της ειμαρμένης» συνηθίζεται από πολλούς μελετητές να χαρακτηρίζουν την τραγωδία *Οιδίπους Τύραννος*. Όμως, το δράμα δεν το λύνει μόνο η ειμαρμένη, διότι η ελεύθερη βούληση παρέχει τη συμβολή της. Αυτή η «μοιροκρατία» του ποιητή με όλες τις σκληρές κι αδυσώπητες συνέπειες της απασχόλησε και τους μεταγενέστερους. Για παράδειγμα, ο Wilamowitz έκανε λόγο για «τη μεγάλη αρχή της ειμαρμένης που αμέσως δίνει την παρουσία της στον Σοφοκλή», ο δε Goethe στην έκτη στροφή του ποιήματός του «Το Θείο» λέει χαρακτηριστικά:

*Σύμφωνα μ' αιώνιους, σιδερένιους
μεγάλους νόμους,
οφείλουμε εμείς όλοι
της ύπαρξής μας
να κάνουμε κύκλους.*

Η τραγωδία αυτή συνεχώς υπαινίσσεται πως πέρα από τον άνθρωπο, θείες ή σκοτεινές δυνάμεις κρίνουν την τύχη του και κρίνουν χωρίς να τις επικαλεστεί

¹⁰⁶ Sommerstein 2016, 398.

¹⁰⁷ Ιακώβ 1998, 100.

¹⁰⁸ Lesky 1997, 378.

κανείς. Είναι ίσως ο Δίας ή όλοι οι θεοί ή ένας ουδέτερος και μυστηριώδης όρος, ο δαίμων ή το θείο, είναι ίσως ακόμα το πεπρωμένο, η Μοίρα ή η Ανάγκη. Μόλις ο άνθρωπος εμπιστεύεται κάτι, οδηγείται ξαφνικά στον όλεθρο, είναι σαν να παίζει τυφλά ένα παιχνίδι απροσδόκητων κακών, που στην πραγματικότητα είναι ένα είδος τραγικής ειρωνείας.¹⁰⁹

Σύμφωνα με τον Lesky δεν ανταποκρίνεται το δράμα αυτό στον χαρακτηρισμό τραγωδία του πεπρωμένου. Αν και το πεπρωμένο του Οιδίποδα είναι ορισμένο από τους θεούς κι είναι τερατώδες, όμως ο τραγικός άνθρωπος στέκει με την ενεργητική του εγρήγορση, περπατά με βεβαιότητα και σιγουριά προς το πεπρωμένο του και το ξεπερνά, διότι το αποδέχεται με την ελεύθερη βούλησή του. Αντίθετα, η Ιοκάστη κλείνει τα μάτια της ενώπιον της φρίκης που έρχεται στη ζωή της.¹¹⁰ Η Ιοκάστη ανακάλυψε πως ο άντρας της είναι ο γιος της και απέφυγε να αντικρίσει την αλήθεια, αφήνοντας τον Οιδίποδα να ζει στην άγνοια.¹¹¹

Ο *Οιδίπους Τύραννος* είναι ένα έργο της ώριμης περιόδου του Σοφοκλή, αποτελεί από άποψη θεατρικής οικονομίας την πιο υποδειγματική τραγωδία που έχει διασωθεί. Το ποιητικό της μέρος, το διαλογικό και τα χορικά, τα ψυχολογικά και ηθικά μέτρα του προσώπου της, οι ιδέες που προβάλλονται, όλα παρουσιάζουν τον Σοφοκλή σε μια από τις πιο ευτυχισμένες ποιητικές του στιγμές. Η τραγωδία ονομάστηκε «αναλυτική», διότι τα σημαντικά γεγονότα είναι πριν από την έκβαση του έργου, ενώ το δίχτυ του πεπρωμένου έχει ήδη απλωθεί πάνω από τον Οιδίποδα. Το πώς ο άνθρωπος σέρνει αυτό το δίχτυ του πεπρωμένου και τυλίγεται σφιχτά μέσα στα νήματά του και τελικά οδηγείται στην καταστροφή, αποδεικνύει πως είναι ένα δραματικό έργο με ένταση που δεν υπάρχει όμοιο στη δραματική λογοτεχνία.¹¹²

Ιδιαίτερη σημασία του έργου είναι η βαθμιαία αποκάλυψη του παρελθόντος. Ο ήρωας προβαίνει σε μια αυτογνωσία αγνοώντας ο ίδιος την πραγματική του ταυτότητα. Για τον λόγο αυτόν η τραγική ειρωνεία είναι διάχυτη, αφού ο θεατής γνωρίζει την αλήθεια, ενώ ο ήρωας αγνοεί πως όλες οι ενέργειές του οδηγούν στην ίδια του την αποκάλυψη και καταστροφή. Η αγωνία είναι διάχυτη συνεχώς και η δύναμη της μοίρας βαραίνει σαν ένας ασφυκτικός κλοιός τον ήρωα κι ο τελευταίος πασχίζει να ξεφύγει. Ο ήρωας είναι ένας δυνατός άνθρωπος, που δημιούργησε μόνος την τύχη του, με ελεύθερη βούληση, κι αποκάλυψε μόνος του πως είναι πατροκτόνος,

¹⁰⁹ Μοσχόπουλος χ.χ, 94.

¹¹⁰ Lesky 1997, 378.

¹¹¹ Easterling και Knox 1994, 405.

¹¹² Μοσχόπουλος χ.χ, 87.

αιμομίχτης με αποτέλεσμα να είναι ο δυστυχέστερος όλων. Γιατί πραγματικά ο Οιδίποδας είναι ένας ελεύθερος άνθρωπος, ένας αδέσμευτος τραγικός ήρωας που δημιουργεί την τύχη του από την αρχή λύνοντας με τη δική του νόηση το αίνιγμα της Σφίγγας κερδίζοντας με τον τρόπο αυτό άξια τον θρόνο. Φτάνει μόνος του στο μεγαλύτερο ύψος, όπου έχει τη δυνατότητα να φτάσει ένα ελεύθερο άτομο με τη δική του δύναμη και θέληση. Όμως, τελικά οδηγείται στο μονοπάτι της δυστυχίας.¹¹³

Πολλές είναι οι ερμηνείες – προσεγγίσεις αναφορικά με το αν έχει ευθύνη ο Οιδίποδας για όσα συνέβησαν, αν τελικά η Μοίρα τον οδήγησε άθελά του στον όλεθρο, αν η μοίρα προκαθορίζει την ανθρώπινη ζωή κι αν είναι ή κατά πόσο είναι ελεύθερος ο άνθρωπος να διαμορφώσει τη ζωή του. Μια προσέγγιση είναι πως η τραγωδία αυτή δεν είναι μοιρολατρικό δράμα, όπου η δύναμη της Μοίρας δεσπόζει, διότι η θέληση του ήρωα έφερε την καταστροφή του. Το μήνυμα είναι βαθύτερο και απόλυτα θρησκευτικό: οι νόμοι με τους οποίους οι θεοί διοικούν δεν είναι προσιτοί, νοητοί στον άνθρωπο. Ο Σοφοκλής δεν επιδιώκει τη δικαίωση των θεών για τις πράξεις τους. Δείχνει απλώς μια θεία ηθική απρόσιτη στον άνθρωπο κι ακατανόητη, η οποία όμως διδάσκει πως η ανθρώπινη ευτυχία είναι στην υποταγή του στους θεούς. Η ηρωική πράξη είναι αντίθετη προς τους θεούς και ο ήρωας οδηγείται στην καταστροφή, διότι ο ήρωας είναι κατά κάποιον τρόπο μεγαλύτερος από την «τάξη των πραγμάτων», δεν χωρά μέσα στο κοινωνικό του πλαίσιο, το διαρρηγνύει, κάτι που φέρνει στον όλεθρό του. Η έννοια της ευθύνης ισχύει, που πιστεύει πως υπάρχει μια περιοχή αμαρτίας στην οποία άθελά του ο άνθρωπος μπορεί να μπει και τότε καταστρέφεται, ή το γνωρίζει πως ήταν περιοχή αμαρτίας, ή όχι. Είναι σαν ένα ηλεκτρισμένο σύρμα που θα σκοτωθείς αν το αγγίξεις, το γνωρίζεις είτε όχι πως είναι ηλεκτρισμένο.¹¹⁴

Σύμφωνα με τον Arthur Schopenhauer, που χαράζει μια απαισιόδοξη ρομαντική φιλοσοφική στάση στον 19^ο αιώνα, το οδυνηρό βίωμα της ζωής δεν έχει νόημα. Η μοναδική αντίδραση στην ταπείνωση της ζωής είναι η παραίτηση κι η αδιαφορία. Αναφέρει πως δεν υπάρχει λόγος ή τάξη, παρά μόνο η καταστροφική βούληση του Σύμπαντος. Το ριζικό, λοιπόν, του Οιδίποδα είναι έργο της τυφής Ειμαρμένης, δηλαδή της τύχης, της μοίρας, του σφάλματος, της πλάνης και ο μόνος σκοπός της τραγωδίας μπορεί να είναι η αδιαφορία, να μην ενδιαφέρεται ο άνθρωπος

¹¹³ Μοσχόπουλος χ.χ, 86-87.

¹¹⁴ Τρυπάνη 1988, 91-92.

για τίποτα.¹¹⁵ Στον *Οιδίποδα Τύραννο* η προοδευτική αποκάλυψη του φρικιαστικού παρελθόντος του ήρωα μέσω των επάλληλων κι αντιφατικών αναφορών έχει ως αποτέλεσμα να εντείνεται η αγωνία και ο ήρωας οδηγείται στην εφιαλτική συνειδητοποίηση πως άθελά του παγιδεύτηκε στα δίχτυα της αδυσώπητης μοίρας.¹¹⁶

Οι θεοί στο έργο του Σοφοκλή εκδηλώνονται μέσω των χρησμών, των οποίων αναμένεται η εκπλήρωση. Αυτοί οι χρησμοί είναι αινιγματικοί, αλλά ακόμα κι οι σαφείς, η εφαρμογή τους αποβαίνει απατηλή, όπως συμβαίνει με τον Οιδίποδα. Υπάρχει, λοιπόν, ένα μυστήριο στη θεϊκή βούληση. Δεν είναι όμως αυτό το μυστήριο θεμελιώδης αρχή της θείας βούλησης: συνίσταται στην αναζήτηση αυτού που είναι κρυμμένο κάτω από το πέπλο. Κι οι ημι-αποκαλύψεις των χρησμών μοιάζουν να προστίθενται στο πάθος της ανθρώπινης αδυναμίας δίχως όμως να τη φωτίζουν σε οτιδήποτε. Η αντίθεση μεταξύ του πεπρωμένου και της ανθρώπινης άγνοιας αποτελεί βαθιά ειρωνεία. Αν οι μοίρα «κτυπά» τη στιγμή που οι ήρωες ανακτούν την εμπιστοσύνη, δεν είναι τυχαίο. Αντίστοιχα δεν είναι τυχαίο που ο ποιητής τοποθετεί στα στόματα των ηρώων λόγια ή φράσεις διφορούμενες, τις οποίες τα πρόσωπα αδυνατούν να αντιληφθούν: όπως ο Οιδίποδας τη στιγμή που καταριέται τον δολοφόνο του πατέρα του, του Λάιου, δίχως να γνωρίζει πως είναι ο ίδιος, ή όταν ορκίζεται να δράσει «σαν να ήτανε πατέρας του ο νεκρός», κάτι που συμβαίνει στην πραγματικότητα. Σε αυτήν τη θεώρηση του κόσμου δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο επανάστασης, διότι ο Σοφοκλής είναι ευσεβής και θεωρεί πως μόνο όσοι είναι αλαζόνες που πρόκειται να συντριβούν, έχουν την τόλμη να αμφισβητούν τους χρησμούς. Άρα, υπάρχει μεγάλη συναίσθηση της απόστασης που υπάρχει μεταξύ των ανθρώπων και των θεών. Το μεγαλείο των θεών καθιστά τραγικότερη την ανθρώπινη μοίρα, αλλά καθιστά λαμπρότερο το ιδεώδες του ανθρώπου. Ωστόσο, η διαφορά με τη σκέψη του Αισχύλου είναι πως μπροστά στο σκοτάδι της θεϊκής βούλησης, η προσοχή εστιάζεται πάνω στον άνθρωπο και μπροστά στην απειλή της μοίρας και πως αυτό που μένει είναι να δει ο άνθρωπος αν θα καταφέρει να βρει κάποια απάντηση που θα τον τιμά. Ο Οιδίποδας εμφανίζεται στο δράμα τη στιγμή της καταστροφής του και της ταπείνωσής του. Μια καταστροφή και ταπείνωση που λίγο την άξιζε, αλλά εκείνη ακριβώς τη στιγμή, όπως αντιμετωπίζει τη σκληρή αυτή

¹¹⁵ Πούχγερ 1984, 288.

¹¹⁶ Μαρκαντωνάτος και Τσαγγάλης 2008, 187.

δοκιμασία, ανθίζει ο ηρωισμός του. Ο Οιδίποδας, ως ήρωας, ορθώνεται απέναντι στη μοίρα του κι αποτελεί μια έξαρση πίστης στον άνθρωπο.¹¹⁷

Ενδεχομένως, το μόνο αμάρτημα που διέπραξε ο Οιδίποδας ήταν πως επιθυμούσε να γνωρίζει, κάτι που τον οδήγησε στον όλεθρο. Στο τέλος γίνεται μιαιρός, αίτιος της δυστυχίας του, για τα εγκλήματα που ο Απόλλων είχε προβλέψει πριν ο ήρωας γεννηθεί. Πρόκειται, ίσως για αδυσώπητο ντετερμινισμό. Άραγε, ο Σοφοκλής επιδιώκει να τονίσει πως ο άνθρωπος δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένα άθυρμα της Μοίρας, ή μήπως εννοεί πως απλώς οι θεοί μηχανεύτηκαν αυτή την τρομερή μοίρα για τον Οιδίποδα, για να ανακαλύψουν τη δύναμή τους στους ανθρώπους και να τους διδάξουν ένα σωτήριο μάθημα, ή μήπως έγραψε ένα δράμα αφήνοντας ανεξερεύνητα τα φιλοσοφικά εξαγόμενα;¹¹⁸ Ενδιαφέρουσα είναι η θέση του Freud, ο οποίος τόνισε πως η ανθρώπινη ψυχή αποτελείται από ένα συνειδητό μέρος κι ένα υποσυνείδητο, το οποίο δεν είναι στη διάθεση του ανθρώπου και δεν υπακούει στην ανθρώπινη βούληση. Για αυτόν τον λόγο κατηγορήθηκε για ντετερμινισμό.¹¹⁹

Στο τέλος ο Οιδίποδας είναι ένας μιαιρός, αίτιος της δυστυχίας του λόγω των εγκλημάτων που ο ίδιος διέπραξε που ο Απόλλων είχε προβλέψει πριν από τη γέννηση του τραγικού ήρωα. Κυριαρχεί, λοιπόν, στο δράμα ένας ντετερμινισμός; Ή ίσως ο ποιητής τονίζει ο Μπάουρα, στη *Σοφόκλεια τραγωδία* σ. 175, πως οι θεοί μηχανεύτηκαν την τρομερή αυτή εξέλιξη, για να αποκαλυφθεί η δύναμη στους ανθρώπους και να διδαχτούν ένα μάθημα σωτηρίας; Ή μήπως ο ποιητής έγραψε απλώς ένα δράμα κι άφησε ανεξερεύνητα τα φιλοσοφικά ζητήματα;¹²⁰

Η αποκάλυψη της αλήθειας είναι χαρακτηριστικό ανώτερου ανθρώπου που δεν αποφεύγει να μεταθέσει τις ευθύνες του, αλλά να αποδεχτεί τις συνέπειες των πράξεών του. Για να διατηρήσει την ακεραιότητά του ο Οιδίποδας αρνείται να αγνοήσει τις συνέπειες· δεν είναι ένας συνηθισμένος άνθρωπος, αλλά ένας ήρωας που δεν επιθυμεί καμιά συμβιβαστική λύση με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη κι η διαφυγή του. Εφόσον μόνο με μεγάλη λύπη ο άνθρωπος δείχνει καρτερία στη γνώση της αλήθειας, ποιος είναι ο ρόλος των θεών στη ζωή των ανθρώπων; Οι μελετητές της τραγωδίας αναρωτήθηκαν αν είναι σωστό οι άνθρωποι να υπομένουν το μαρτύριο, μολονότι έπραξαν φρικτά γεγονότα, δίχως όμως να το γνωρίζουν; Οι Έλληνες

¹¹⁷Romilly 1988, 114-115,117,121.

¹¹⁸Μοσχόπουλος χ.χ, 94-95.

¹¹⁹Πούλχερ 1984, 302.

¹²⁰Kitto 1993, 184-185.

θεωρούσαν πως οι θεοί είναι πηγή ευτυχίας αλλά και δυστυχίας. Οι θεοί κυβερνούν τον κόσμο, ο οποίος μετέχει σε μια σταθερή διαδικασία ρυθμικής αλλαγής, όμως οι θεοί είναι εκτός του χρόνου, δεν γερνούν από τον χρόνο. Οι άνθρωποι αν και τους τιμούν, δεν είναι δυνατό πάντα να έχουν την ευλογία τους, αλλά θα έχουν και λύπες. Οι ευσεβείς άνθρωποι αναμένουν μεγαλύτερη ευτυχία στη ζωή τους από τους θεούς, διότι σέβονται τους θεϊκούς νόμους, όμως οι ασεβείς λαμβάνουν την τιμωρία στην παροντική τους ζωή ή μέσω των απογόνων τους. Αυτοί είναι οι άγραφοι νόμοι που πίστευαν οι αρχαίοι Έλληνες, κι αν ένας άνθρωπος επιδείκνυε υβριστική συμπεριφορά, προκαλούσε τη θεϊκή δυσμένεια.¹²¹

Η παραδοσιακή ελληνική σκέψη δεν είναι απαισιόδοξη, διότι, μολονότι οι άνθρωποι είναι θνητοί, εφήμεροι, δεν είναι όμως αξιοθρήνητοι, αφού τα ανθρώπινα επιτεύγματα στις ανώτερες εκφάνσεις τους θεωρούνται ισόθεα, και οι ανθρώπινες αρετές επιβλήθηκαν από τους θεούς. Ο κόσμος είναι αδυσώπητος, αλλά έχει και νόημα για τον άνθρωπο. Πάνω σε αυτό το πλαίσιο ο Σοφοκλής δημιούργησε την τραγωδία αυτή, που διερευνά την αναξιοπάθεια με σεβασμό, δίχως να δικαιολογεί την μια ή την άλλη πλευρά. Επέλεξε τον Οιδίποδα σαν δείγμα ανθρώπινης τύφλωσης αλλά κι ευφυΐας ως «παραμυθία», κι όχι να τεθεί το ερώτημα γιατί συμβαίνουν αυτά τα πράγματα σε έναν άνθρωπο. Ο Σοφοκλής θέλει να εκφράσει την άποψη πως αυτά τα πράγματα συμβαίνουν στη ζωή του ανθρώπου, αλλά οι άνθρωποι έχοντας ανεπαρκή αντίληψη, αδυνατούν να τα ερμηνεύσουν και πως πρέπει να προσπαθήσουν να συμφιλιωθούν με τις αναγκαιότητες της ανθρώπινης μοίρας. Μάλιστα, ακόμα κι ο ευφυής Οιδίποδας οδηγήθηκε σε λανθασμένες κρίσεις, όμως υπέμεινε καρτερικά την αλήθεια. Ο Σοφοκλής υπογραμμίζει τη θέση πως αυτή ήταν η μοίρα του Οιδίποδα, με την έννοια πως η σημασία της έννοιας μοίρας είναι ταυτισμένη με τη φύση και τον χαρακτήρα του κάθε ανθρώπου. Η ελευθερία δράσης του ανθρώπου περιορίζεται κάθε στιγμή από τις καταστάσεις που βιώνει και από την ιδιοσυγκρασία του, που είναι από το παρελθόν κληροδοτημένα, ενώ αναφορικά με το μέλλον το βέβαιο είναι ο θάνατός του, ενώ στο παρόν αναγκάζεται να συμπεριφέρεται σαν να είναι γνώστης όσων αγνοεί.¹²²

Με ελεύθερη βούληση ο Οιδίποδας αποφάσισε να θανατώσει τον πατέρα του, να αντεκδικηθεί, επειδή ο Λάιος τον προσέβαλε, δική του επιλογή ήταν και να οδηγηθεί στη Θήβα. Όμως πίσω από αυτές τις αποφάσεις που έλαβε, είναι οι

¹²¹ Easterling και Knox 1994, 405-406.

¹²² Easterling και Knox 1994, 407-408.

περιορισμοί της ανθρώπινης γνώσης και ο περίπλοκος χαρακτήρας της ανθρώπινης δράσης. Με δική του βούληση αποφάσισε να μην μεταβεί στην Κόρινθο και προτίμησε τη Θήβα, για να μην υποστούν κάποια βλάβη οι γονείς του, αφού αγνοούσε ποιοι είναι στην πραγματικότητα οι γονείς του, παρερμηνεύοντας τον χρησμό, εγκαταλείποντας την Κόρινθο χωρίς λόγο. Όταν συνάντησε τον Λάιο, ίσως να μην έπραττε τον φόνο, αν ήταν πιο ήπιος χαρακτήρας. Οι θεατές που ακούνε τις ιστορίες των ηρώων κατανοούν την αίσθηση του αναπόφευκτου, όπως ακριβώς οι πράξεις του Οιδίποδα φαίνονται αναπόφευκτες, αν και η καθεμιά τους είναι αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης.¹²³

Ενδιαφέρουσα είναι η θέση του Schelling, ο οποίος τονίζει πως το τραγικό αυτής της τραγωδίας δεν έγκειται στην «τιμωρία του εγκλήματος» ούτε πως ο Οιδίποδας θανάτωσε τον πατέρα του αλλά στο γεγονός πως αναγνωρίζει και δέχεται το έγκλημα ολοκληρωτικά, σαν δική του μοίρα, αν κι είναι αθώος, με ελεύθερη βούληση, ταυτίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την προσωπική του πράξη με την κοσμική ανάγκη. Τυφλώνεται κι εγκαταλείπει τη Θήβα. Η εσωτερική τύφλωση γίνεται εξωτερική. Η φιλοσοφία του Schelling προαναγγέλλει τον μηδενισμό, αφού του λείπει η ελπίδα σωτηρίας στον Άλλο Κόσμο, η κρυφή χαρά ενός ετοιμοθάνατου που θα γλυτώσει από αυτόν τον κόσμο.¹²⁴

Ο Hegel θεωρεί πως ο ήρωας της τραγωδίας αναλαμβάνει χωρίς φόβο τις ευθύνες της πράξης του, αν και τις έπραξε ασυνείδητα ή άθελά του. Σημειώνει ο ίδιος για τον Οιδίποδα: «Εδώ πρόκειται για το δίκαιο της άγρυπνης συνείδησης, για το δικαίωμα αυτών που πράττει με πλήρη βούληση, σε αντίθεση με αυτά που έπραξε ασυνείδητα και αθέλητα με εντολή των θεών. Ο Οιδίπους σκότωσε τον πατέρα του, παντρεύτηκε τη μητέρα του, έσπειρε παιδιά στο αιμομεικτικό κρεβάτι και, παρ' όλα αυτά, μπλέχτηκε σ' αυτά τα έσχατα ανοσιουργήματα χωρίς να το ξέρει και χωρίς να το θέλει. Δικαίωμα της σημερινής βαθύτερης μας συνείδησης θα ήταν να μην αναγνωρίζουμε τις πράξεις αυτές ως πράξεις του εαυτού μας, αφού δεν ξεκινούσαν ούτε από τη δική μας γνώση, ούτε από τη δική μας θέληση· ο 'πλαστικός' Έλληνας όμως ταυτίζεται μ' αυτά που έπραττε σαν άτομο και δεν διαχωρίζει τον εαυτό του σε μια τυπική υποκειμενικότητα της αυτοσυνείδησης και σε αντικειμενική πράξη». Αναφορικά με το θέμα της ενοχής τονίζει: «Οι τραγικοί ήρωες είναι τόσο ένοχοι όσο και αθώοι. Όταν ισχύει η άποψη πως ο άνθρωπος είναι ένοχος μόνο στην περίπτωση

¹²³ Easterling και Knox 1994, 408-409.

¹²⁴ Πούχγερ 1984, 286.

που έχει τη δυνατότητα της εκλογής και αποφασίζει εκούσια ό,τι πράττει, τότε οι αρχαίες ‘πλαστικές’ μορφές είναι αθώες...εδώ δεν υπάρχει κανένας δισταγμός και καμιά εκλογή. Ακριβώς αυτή είναι η δύναμη των μεγάλων χαρακτήρων, ότι δεν εκλέγουν, αλλά είναι πέρα για πέρα, και εξ αρχής αυτό που θέλουν και αυτό που πράττουν. Είναι αυτό που είναι, και για πάντα αυτό, κι αυτό είναι το μεγαλείο τους».¹²⁵

Με δύο κύρια κριτήρια ο Σοφοκλής επέλεγε να παρουσιάσει έναν μύθο: να μην υπάρχει κάποιο ίχνος βλασφημίας για τους θεούς και να υπάρχει ένα πρόσωπο (ήρωας ή ηρωίδα) που να είναι δυνατή η μετουσίωσή της σε κάποιον δραματικό χαρακτήρα.¹²⁶ Οι τραγικοί ήρωες που παρουσιάζει ο Σοφοκλής δεν είναι υπεράνθρωποι, δεν είναι μορφές που δεν έχουν κάποια ανθρώπινη υπόσταση, είναι εφήμεροι, πεπερασμένοι και υψώνονται εξαιτίας των ιδανικών που αυτοί πρεσβεύουν.¹²⁷

Αναφορικά με τη στάση της θεότητας στη δικαιοσύνη αξίζει να σημειωθεί πως η αίσθηση του δικαίου των θεών του ποιητή ορίζεται με κριτήρια δικά τους¹²⁸ με αποτέλεσμα οι άνθρωποι εξαιτίας της ανθρώπινης τους φύσης αδυνατούν να τα αντιληφθούν και να ερμηνεύσουν. Αυτό σημαίνει πως σε περίπτωση που ένας άνθρωπος έρχεται σε επαφή με μια πραγματικότητα αμφίσημη, που ξεπερνά τα όρια της δικής του αντίληψης, τότε κατανοεί την αταξία που υπήρχε στη ζωή του.¹²⁹

Αξιοσημείωτη είναι η θέση του Cameron, που τονίζει πως: «Η μοίρα δε δίνεται απλά, αλλά συμβαίνει, και ένας χαρακτήρας είναι αναγκαίος για να συμβεί αυτή»¹³⁰ και πως «το έργο είναι ένα έργο ανακάλυψης κι ο θεός είναι ενεργός σε αυτήν».¹³¹ Όπως εξάλλου υποστηρίζει και η Macintosh: «Ο Οιδίποδας είναι το σύμβολο της ανθρώπινης εξυπνάδας, που νομίζει ότι όλα τα γνωρίζει αλλά στην πραγματικότητα έχει άγνοια για τα πάντα».¹³²

¹²⁵ Πούχγερ 1984, 287.

¹²⁶ Webster 1994, 73.

¹²⁷ Winnigton-Ingram 1980, 8.

¹²⁸ Webster 1994, 46.

¹²⁹ Λιαπής 2003, 84.

¹³⁰ Cameron 1968, 136.

¹³¹ Cameron 1968, 16.

¹³² Macintosh 2009, 2.

3.3 Η δύναμη της μοίρας στη ζωή του Οιδίποδα

Αναφορικά με το ζήτημα αν η μοίρα του ανθρώπου είχε προκαθορίσει τη ζωή του τραγικού ήρωα, του Οιδίποδα, τις ενέργειες του, και άρα, τα αποτελέσματα τους, αξία έχει η άποψη πως, αφού ο Σοφοκλής υπήρξε ιερέας μιας ελάσσονος θεότητας, εκ των πραγμάτων θα πραγματευόταν έναν ηρωικό χαρακτήρα σύμφωνα με τη θρησκευτική του πίστη. Ο Σοφοκλής μέσω της τραγωδίας αυτής εκθέτει έναν τραγικό ήρωα που είναι από την αρχή αντιμέτωπος με το δυσεπίλυτο πρόβλημα του λοιμού, ενώ αρχικά, ως ηγέτης – βασιλιάς της Θήβας, ζούσε μια ομαλή ζωή, χωρίς προβλήματα, έχοντας αρμονικές σχέσεις με την οικογένειά του και τους υπηκόους του. Ωστόσο, ως τραγικός ήρωας, δεν είναι γνώστης πως θανάτωσε τον ίδιο του τον πατέρα, τον Λαίο. Είναι ένας ήρωας που η μοίρα του επηρέασε μεν το παρελθόν του, αλλά όχι και την ίδια του την ψυχή.¹³³

Ο Οιδίποδας επειδή έχει διαπράξει ανοσιουργήματα, πληρώνοντας τα προπατορικά λάθη – αμαρτήματα της γενιάς του, προβάλλεται από τον ποιητή να βρίσκεται σε μια διαρκή πάλη με τη μοίρα του, κάτι που γίνεται αισθητό στους θεατές μέσω της τραγικής ειρωνείας. Η Ανάγκη απαιτεί την πλήρη υποταγή του κάθε ανθρώπου προς τις επιταγές αυτής και η κάθε αντίσταση απέναντί της είναι μάταιη. Η *ύβρις* προκαλεί την αντίδραση της θεότητας και την τιμωρία του υβριστή με σκοπό να αποκατασταθεί η διασαλευμένη φυσική και ηθική τάξη.¹³⁴

Η αδυσώπητη μοίρα του Οιδίποδα, που ανήκει στη γενιά των Λαβδακιδών, είναι σκληρή κι ο ίδιος προσπαθεί μάταια να απομακρυνθεί από το πεπρωμένο του. Ενώ είναι μια ισχυρή προσωπικότητα με οξύ νου, ωστόσο η σύγκρουσή του με τη μοίρα τον καθιστά ένα τραγικό πρόσωπο και υποφέρει λόγω της άγνοιάς του που έπραξε ανόσιες πράξεις. Αν και προσπάθησε εναγωνίως να μη χάσει την αγνότητα, την ευγένεια των πράξεών του και την ανθρωπιά του, τελικά συντρίφτηκε λόγω των ανεξερεύνητων βουλών των υπέρτερων δυνάμεων. Η τραγικότητά του βρίσκεται μέσα σ' αυτή τη σύγκρουση της βούλησής του με την ίδια του τη μοίρα. Στην αναμέτρηση της ατομικής ελευθερίας, που είναι εσωτερική ελευθερία, με την εξωτερική αναγκαιότητα, που κατευθύνεται από δυνάμεις έξω και πέρα από τον

¹³³ Winnington και Ingram 1999, 418,420-421,435.

¹³⁴ Μπάρμπας 2002, 544,548,552-553.

άνθρωπο, βρίσκεται το τραγικό στοιχείο. Ο Οιδίποδας προσπαθεί να απαλλαγεί από το πεπρωμένο που αγνοεί, αλλά η μάχη είναι άνιση, αφού η τύχη του, η μοίρα του είναι συσχετισμένη με αυτή της γενιάς του κι αυτή η ενοχή των Λαβδακιδών τον ακολουθεί και αναπόφευκτα τιμωρείται.¹³⁵ Μια ενδιαφέρουσα άποψη είναι εκείνη του Dodds, ο οποίος αναφέρει πως η απολυτότητα του χρησμού είχε ως απόρροια την πραγματοποίησή του και πως ήταν μοιραίο να καταλήξει στην καταστροφή. Η όποια προσπάθεια να απομακρυνθεί ο Οιδίποδας από τη μοίρα του, όπως η εγκατάλειψη της Κορίνθου, ουσιαστικά τον κατεύθυνε όλο και πιο κοντά στο πεπρωμένο του.¹³⁶

Στο σοφόκλειο έργο η θεϊκή δύναμη και επιβολή είναι χαρακτηριστικά που υπάρχουν και που επηρεάζουν επαρκώς τη ζωή των ηρώων. Ο κάθε σοφόκλειος ήρωας έχει μια μοίρα που τον ακολουθεί, έχει ένα ποιόν, και βρίσκεται μέσα στον κυκεώνα πολλών δυσκολιών, τις οποίες όμως δεν είναι σε θέση να ανταπεξέλθει ούτε να τις αλλάξει. Ειδικότερα, στον *Οιδίποδα Τύραννο* κυριαρχεί το αρχέτυπο της διάστασης της μοίρας στην ανθρώπινη ύπαρξη, το ανεξέλεγκτο πεπρωμένο και δηλώνεται πως η ανθρώπινη γνώση δεν έχει όρια, η ανθρώπινη ζωή δεν μπορεί να είναι ποτέ βεβαία κι ασφαλής.¹³⁷ Όταν ο ήρωας αντιληφθεί την τραγικότητα που διέπει τη ζωή του αναρωτιέται: *Θεέ μου, τι μελετάς στο στοχασμό σου για τη μοίρα μου;*¹³⁸ και κατανοεί πως *Ο δαίμονάς μου με κατεβάζει στο βυθό*¹³⁹.

Ο Οιδίποδας συμπάσχει με τους υπηκόους του όσον αφορά τον λοιμό που έχει φέρει σε δυσχερή κατάσταση την πόλη της Θήβας: *Αν ξέρατε πόσες φορές έχω λουστεί στα δάκρυα*¹⁴⁰. Όμως, είναι ένας άνθρωπος που δεν μένει απραγής: *Έστειλα τον Κρέοντα, ... να μάθει τι πρέπει να κάνω*¹⁴¹. Ο Θουκυδίδης κάνει μνεία στον λοιμό αναφέροντας πως *...ο λοιμός έγινε αφορμή για μεγαλύτερη ανομία στην πόλη...Κανένας φόβος των θεών ή νόμος των ανθρώπων δεν τους συγκρατούσε, αφ' ενός διότι έκριναν ότι είναι το ίδιο είτε σέβεται κανείς τους θεούς είτε όχι*¹⁴². Ενδεχομένως, αυτή η αμφισβήτηση της θεότητας από τους Αθηναίους κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου να συσχετίστηκε από τον Θουκυδίδη με τη θεϊκή τιμωρία. Ο κάθε άνθρωπος είναι εκτεθειμένος στην ατομική του μοίρα από τη

¹³⁵ Μπάρμπας 2002, 553-554.

¹³⁶ Dodds 2007, 21.

¹³⁷ Winnington και Ingram 1999, 438-439.

¹³⁸ *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 738.

¹³⁹ *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 1311.

¹⁴⁰ *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 66.

¹⁴¹ *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 70-73.

¹⁴² Θουκυδίδης, Β 53,1,4.

θεότητα, όπως είναι η έκθεσή του στις δυνάμεις του πάθους, του παράλογου, στις οποίες ο ποιητής έδινε την εξήγηση της θεϊκής αιτίας, που δημιουργούσε νοητικές και ψυχικές διαταραχές. Ο Σοφοκλής είχε την πεποίθηση πως το ατομικό πεπρωμένο έχει θεϊκή διάσταση, επειδή η θεότητα προκαλεί την τιμωρία σε όσους παραβίασαν τη θεϊκή τάξη και την έννοια της δικαιοσύνης.¹⁴³

Ο ρόλος της μοίρας και της θεότητας είναι διάχυτος στην τραγωδία αυτή, όπως φαίνεται από τα λόγια του Ιερέα, ο οποίος είναι πεπεισμένος πως η πανούκλα είναι συνέπεια θεομηνίας *Ο θεός ο πυρφόρος περνά και τα πάντα σαρώνει..*¹⁴⁴. Ο Οιδίποδας αγνοεί πως είναι ο ίδιος αίτιος του λοιμού και μάλιστα θεωρεί πως θα καταφέρει να βρει τη λύση, όπως ακριβώς έπραξε και στο παρελθόν που έλυσε το αίνιγμα της Σφίγγας: *Ο τόπος σε κράζει σωτήρα του τώρα*¹⁴⁵.

Κατ' αρχάς, να σημειωθεί ότι ο κατεξοχήν θεϊκός εκπρόσωπος στο δράμα είναι ο Απόλλωνας και κατά συνέπεια γύρω από τον ρόλο αυτού θα επικεντρωθεί η έρευνα. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι γίνεται αναφορά σε αυτόν 30 φορές στο έργο, είτε με το όνομά του είτε με κάποιο προσωνύμιο, που ήταν σύνηθες να του αποδίδουν¹⁴⁶. Το μοτίβο της *ύβρεως* είναι έντονο στο δράμα μέσα από τα λόγια του Χορού, λίγο πριν από την άφιξη του αγγελιοφόρου από την Κόρινθο, με τον οποίο ξεκινά η αποκάλυψη των συμβάντων. Η *ύβρις* στο χωρίο αυτό λαμβάνει τη μορφή προσβολής της θεότητας, με λόγια ή έργα που αψηφούν τους χρησμούς του Απόλλωνα¹⁴⁷ :

*Υβρις φυτεύει τύραννον.
Αν όμως σαν τον ποταμό
η έπαρση σηκώνει ματαιότητα,
αν κατεβάσει φέρνοντας παράκαιρα δεινά
κι αν ανέβει στην κορυφή της στέγης,
απότομα γκρεμίζεται στα βάθη
της ανάγκης και με το πόδι στο κενό
παραπατά· το θεό παρακαλώ
να μην πάψει να παλεύει για της πόλης το καλό.*

¹⁴³ Winnington – Ingram 1999, 439-440.

¹⁴⁴ *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 27-28.

¹⁴⁵ *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 48.

¹⁴⁶ Podlecki 1980, 56.

¹⁴⁷ Γιώση 2001, 240.

*Θεός ας είναι πάντα ισχύς μου και σκέψη μου.*¹⁴⁸

Η ευθύνη της πλάνης χρεώνεται στον άνθρωπο και όχι στον Θεό. Η δυνατότητα που έχει ο άνθρωπος να σφάλει εκφράζει την ελευθερία του. Συγκεκριμένα, ο Οιδίπους αναφέρεται τρεις φορές στη μοίρα του. Χαρακτηριστικά, το πρώτο σημείο στο οποίο ο Οιδίπους κάνει λόγο γι' αυτήν είναι το ακόλουθο χωρίο: *Ο δαίμονάς μου με κατεβάζει στο βυθό*¹⁴⁹. Επιπλέον, το δεύτερο σημείο, στο οποίο ο ήρωας θίγει εμμέσως πλην σαφώς το θέμα της μοίρας, είναι το εξής: *ιδού ποιον κλήρο τράβηξεν η μοίρα στον Οιδίποδα*¹⁵⁰. Τέλος, ο Οιδίπους μιλάει για τη μοίρα του ξεκάθαρα όταν λέει: *Η μοίρα μου το δρόμο της πορεύεται και πάει χωρίς επιστροφή στο τέρμα.*¹⁵¹

3.4 Ελεύθερη βούληση και προσωπική ευθύνη του Οιδίποδα

Στην τραγωδία *Οιδίπους Τύραννος* ο Σοφοκλής κάνει μνεία σε υπαρξιακά θέματα, όπως είναι η διένεξη ανάμεσα στον θεϊκό νόμο και τον ανθρώπινο, την εσωτερική σύγκρουση ανάμεσα στο επιθυμητό και το ορθό, την ανάγκη του ανθρώπου να κατανοεί όσα επιθυμεί και να εθελουφλεί για τις άσχημες καταστάσεις ή για οτιδήποτε την αντοχή του, για την ανθρώπινη ανάγκη να είναι πιστός στον θεό αλλά και να αναιρεί την πίστη του, διότι ψάχνει αποδείξεις για την ύπαρξη του και την αγωνία του ανθρώπου να ορίσει μόνος του τη μοίρα και το πεπρωμένο του. Ο αρχαίος μύθος – μέσω της ποιητικής του Σοφοκλή - γίνεται βαθύς στοχασμός για τα προβλήματα της ενοχής και ευθύνης, της τάξης ή αταξίας του κόσμου και της φύσεως του ανθρώπου.¹⁵²

Αν και ο Οιδίποδας επιδίωξε τη μη υλοποίηση του χρησμού, ωστόσο οι κινήσεις του και κάθε υποτιθέμενη πράξη με ελεύθερη βούληση τον οδηγούσε συνεχώς στην εκπλήρωση του¹⁵³. Ο Segal θεωρεί πως ο Οιδίποδας με ελεύθερη βούληση εξάγει τα μάτια του και δεν ήταν μια επιλογή θεών ή κάποιας μανίας.¹⁵⁴ Ο δε Patin αναφέρει χαρακτηριστικά, στον Σάρρο (1989): «η ειμαρμένη, η ελευθερία,

¹⁴⁸ *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 873-889.

¹⁴⁹ *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 1311.

¹⁵⁰ *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 1365-1366.

¹⁵¹ *Οιδίπους Τύραννος*, στ.1457-1458.

¹⁵² Segal 2001, 19.

¹⁵³ Bowra 1993, 88.

¹⁵⁴ Segal 2001, 184.

αυτά τα δύο ελατήρια του κόσμου, όπως και της αρχαίας τραγωδίας, συντρέχουν εδώ σ' ένα έργο κοινό, κι απ' την συμφωνία τους προκύπτει το θέαμα».¹⁵⁵

Ο Σοφοκλής δεν είναι ένας πεσιμιστής ποιητής. Αναγνωρίζει τη θεϊκή παντοδυναμία αλλά δεν καταργεί την ανθρώπινη ελεύθερη βούληση και υπευθυνότητα. Ο θρησκευτικός ντετερμινισμός και η ελεύθερη βούληση δεν συμβιβάζονται. Αυτές οι έννοιες είναι οι δύο όψεις της ίδιας πράξης μέσα στο πλαίσιο των θεών και των ανθρώπων. Σύμφωνα με τη θέση των θεών ο Δίας έχει τη δυνατότητα να είναι φορέας της ευημερίας αλλά και της συμφοράς για τους ανθρώπους, ενώ σύμφωνα με τη θέση των ανθρώπων ο κάθε άνθρωπος διακατέχεται από την ελεύθερη βούληση, αφού έχει την ευθύνη των πράξεών του. Μια άλλη διάκριση κάνει την αρμονία μεταξύ του θρησκευτικού ντετερμινισμού και της ελεύθερης βούλησης περισσότερο κατανοητή: ο Σοφοκλής διακρίνει το κίνητρο από την πράξη. Το μεν κίνητρο απορρέει από τη βούληση του κάθε ανθρώπου και για τον λόγο αυτό είναι υπεύθυνος, η δε πράξη ενδέχεται να ολοκληρωθεί ή ίσως να βρίσκεται σε αντίθεση προς τις επιδιώξεις του ανθρώπου και για αυτόν τον λόγο δεν είναι υπεύθυνος.¹⁵⁶

Ήταν αδύνατο να φανταστεί ο Οιδίποδας πως ο ξένος που βρέθηκε στο τρίστρατο ήταν ο βασιλιάς της Θήβας, ο πατέρας του ούτε πως καθώς εισήλθε στη Θήβα νικητής λόγω της λύσης του αινίγματος της Σφίγγας, επέστρεψε στην πατρίδα του ούτε πως διαχέχτηκε στον θρόνο τον Λάιο, τον πατέρα του ούτε πως παντρεύτηκε την ίδια του τη μητέρα, την Ιοκάστη. Όταν γνώρισε την αλήθεια, ένιωσε ντροπή. Ο Σοφοκλής με τη χρήση της τραγικής ειρωνείας οδήγησε τον ήρωά του να αποκαλύψει την αλήθεια με τραγικά αποτελέσματα για τον ίδιο και για τους γύρω του: η Ιοκάστη απαγχονίζεται, ο δε Οιδίπους, με τις χρυσές πόρπες του φορέματος του, βγάζει τα μάτια του. Ο Κρέοντας τότε γίνεται βασιλιάς των Θηβών. Ο Οιδίπους, ο οποίος είχε άλλοτε ελευθερώσει την πόλη των Θηβών από τον τρόμο που είχε σπείρει η Σφίγγα, μαντεύοντας το αίνιμά της, σαν θνητός φέρνει παντού το σπέρμα του προπατορικού αμαρτήματος, η καταστροφική επιρροή του οποίου μεταμορφώνει σε τρέλα τη σοφία και τη δύναμή του. Ωστόσο, ως ήρωας είναι εξαιρετικός, τον διακρίνει η οξυδέρκεια, αναρωτιέται ποια να είναι η αιτία του λοιμού κι αναζητά την εύρεση μια λύσης προς όφελος της πολιτείας του. Δεν είναι ένας εφησυχασμένος ηγέτης, ανατρέπει τους χρησμούς, ανταπαντά σε όσα του καταλογίζουν οι μάντιες τη στιγμή που μη

¹⁵⁵ Σάρρος 1989, 23.

¹⁵⁶ Webster 1994, 52, 53.

πραγματικό είν' εκείνο ακριβώς το οποίο νομίζει ως πραγματικό. Η αλήθεια του φαίνεται ακατάληπτη κι αποφασίζει να πράξει μια ενέργεια οδυνηρή, να βγάλει τα μάτια του, αν και είχε τη δυνατότητα να αρνηθεί να αποδεχτεί μια τέτοια αλήθεια που θα του ανέτρεπε για πάντα τη ζωή. Όταν του αποκαλύπτεται η αλήθεια, του φαίνεται ακατάληπτη. Και βγάζει τα μάτια του ο ίδιος, ενώ θα του ήταν το ίδιο εύκολο να αρνηθεί αυτή την αλήθεια.¹⁵⁷

Η υπέρ το δέον εκτίμηση των νοητικών δυνάμεων του Οιδίποδα τον οδήγησε σε λανθασμένες ενέργειες, όπως φαίνεται στη σκηνή με τον Τειρεσία, που αντέδρασε με οργή κατά του μάντη, δεν σκέφτηκε με νηφάλιο τρόπο, αλλά ως ένας πολιτικός ηγέτης που θεώρησε πως υπάρχει ένα οργανωμένο πολιτικό σχέδιο για να χάσει την εξουσία: *Τι λες; Ξέρεις και δε μιλάς; Έβαλες με το νου σου την πόλη να προδώσεις και να την παραδώσεις στη συμφορά;*¹⁵⁸. Ο Τειρεσίας δεν απαντά στις κατηγορίες του Οιδίποδα: *Να σε πληγώσω δεν μπορώ και δεν το θέλω· ούτε να πληγωθώ. Ματαίως θα ψάχνεις. Δε θα μου πάρεις λέξη*¹⁵⁹. Μάλιστα, ο τραγικός αυτός ήρωας απειλεί ακόμα και τον Κρέοντα με θάνατο και εξορία, επειδή τον θεωρεί συνομώτη: *Γονάτισε στην εξουσία*¹⁶⁰.

Θα ήταν λανθασμένη η αντίληψη να δούμε το δράμα αυτό με μονομέρεια, δηλαδή μόνο μέσα από την όψη της θεϊκής παρουσίας και καθόλου της ανθρώπινης βούλησης. Η τραγωδία αυτή επαληθεύει τον λόγο του Πίνδαρου (*Νεμ.* 6,1): «Πέρα για πέρα διαφέρουν οι άνθρωποι στην αδυναμία τους από τους αιώνια μακάριους θεούς· και όμως, τους μοιάζουν στην ευγένεια του πνεύματος και στη μορφή». Στην περίπτωση του Οιδίποδα αναγνωρίζουμε τα όρια του ανθρώπου, που βαδίζει στην καταστροφή υπό τη θεϊκή βούληση, αλλά συνάμα αντικρίζουμε και το μεγαλείο του τραγικού ήρωα, όταν αντιμετωπίζει τη μοίρα του. Ο Οιδίποδας είναι ένας άνθρωπος που αντιμετώπισε τη μοίρα του με ζήλο, βοηθώντας τους θεούς να υλοποιήσουν αυτό που αναγνωρίζει πως είναι βούλησή τους. Μέσα σε αυτή τη συμφορά, ο ποιητής αφήνει να πλήξει τους ήρωές του αποτρόπαια ό,τι άφθαρτο κλείνει ο άνθρωπος υψώνεται μεγαλειώδες μέχρι τους θεούς.¹⁶¹ Ο Οιδίποδας δεν υπέμενε παθητικά το πεπρωμένο του, αλλά με θάρρος αναζήτησε την αλήθεια με αποτέλεσμα να γίνει μία «από τις ύψιστες μορφές του θεάτρου». Όταν ο δούλος αποκαλύπτει το τρομερό του

¹⁵⁷ Κρεββατάς 1998, 161.

¹⁵⁸ Σοφοκλέους, *Οιδίπους Τύραννος*, στίχοι 330-331.

¹⁵⁹ Σοφοκλέους, *Οιδίπους Τύραννος*, στίχοι 332-333.

¹⁶⁰ Σοφοκλέους, *Οιδίπους Τύραννος*, στίχος 628.

¹⁶¹ Lesky 1997, 454.

μυστικό και λέει: *αλίμομονό μου, τώρα ήρθε η στιγμή, να το πω το φοβερό, ο Οιδίποδας απαντά: κι εγώ να το ακούσω· και όμως πρέπει να το ακούσω.* Στα λόγια του αυτά υπάρχει και η μοίρα του κι η επιβλητική του φύση.¹⁶²

Μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση είναι εκείνη του Dodds σε μια εργασία του για τον *Οιδίποδα Τύραννο*, ο οποίος υποστηρίζει πως υπάρχει μια αντίφαση μεταξύ της θεϊκής βούλησης και της ανθρώπινης βούλησης, καθώς κι ανάμεσα στην ευσεβή παραδοχή της θεϊκής εξουσίας και της ανεξιχνίαστης φύσης της, και έθεσε ένα νέο πρόβλημα: «Γι' αυτόν, όπως και για τον Ηράκλειτο, υπάρχει μια αντικειμενική κοσμική τάξη που πρέπει να τη σέβεται ο άνθρωπος, χωρίς όμως να ελπίζει ότι θα την κατανοήσει ολότελα». Ενδεχομένως, ο Σοφοκλής ήταν γνώστης των αποφθεγμάτων του Εφέσιου φιλοσόφου, αφού οι σκέψεις τους έχουν κοινά χαρακτηριστικά.¹⁶³

Ο Οιδίποδας έχει τη βούληση να είναι ο ίδιος κυρίαρχος στη ζωή του και είναι ενεργός, δεν στέκει απαθής, όταν ο Κορίνθιος μεθυσμένος του αναφέρει πως είναι νόθος. Πρόκειται για μια χαρισματική προσωπικότητα με εσωτερικές αναζητήσεις. Όμως, ο Σοφοκλής τον έπλασε με διαφορετικό ήθος: εκείνο που αναζητεί αν και τελικά θα τον οδηγήσει στην καταστροφή: *Όμως τ' αγκάθι με τρυπούσε συνεχώς και πλήγωνε το νου μου*¹⁶⁴. Όταν αποκαλύφθηκε η αλήθεια αισθάνθηκε μεγάλη ταραχή: *Η ψυχή μου ταξίδεψε, αναστατώθηκε ο νους μου μ' αυτά που μόλις άκουσα*¹⁶⁵ και με ελεύθερη βούληση αποφάσισε την τιμωρία του με αξιοπρέπεια: *μονάχος μου λειτούργησα τη συμφορά μου. Τι να την κάνω πια την όραση;*¹⁶⁶. Συνεπώς, όπως τονίζει ο Lesky η τραγωδία *Οιδίπους Τύραννος* δεν είναι ένα δράμα «πεπρωμένου» ούτε της «αμαρτίας», διότι ο Οιδόπους είναι ένας τραγικός ήρωας που βαδίζει με βεβαιότητα στο πεπρωμένο του και το ξεπερνά διότι το αποδέχεται με τη βούλησή του¹⁶⁷. Αν υπήρχε μια περίπτωση εκδίκησης της υπόθεσης του Οιδίποδα, θα κρινόταν αθώος, όπως υποστηρίζει ο Segal, διότι αγνοούσε την αλήθεια. Μέσα από το δράμα παρατηρούμε την τραγικότητα της ανθρώπινης ζωής, αφού κανένας θνητός δεν είναι σε θέση να γνωρίζει αν θα είναι πάντα ευτυχής¹⁶⁸.

Η τραγωδία *Οιδίπους Τύραννος* αναφέρεται στους ανθρώπους που βρίσκονται σε αντιδικία με τη μοίρα τους και με τους θεούς, από τους οποίους τελικά

¹⁶² Lesky 2014, 401.

¹⁶³ Lesky 1997, 455.

¹⁶⁴ *Οιδίπους Τύραννος*, στίχος 786.

¹⁶⁵ *Οιδίπους Τύραννος*, στίχοι 726-727.

¹⁶⁶ *Οιδίπους Τύραννος*, στίχοι 1332-1333.

¹⁶⁷ Lesky 1987. 378.

¹⁶⁸ Segal 2001, 93.

τιμωρούνται. Το δράμα αυτό κάνει αναφορά στο ζήτημα της ανθρώπινης ελευθερίας και πραγματεύεται αν τελικά οι άνθρωποι κυρίαρχοι του πεπρωμένου τους ή υπόκεινται στο νόμο της τυφλής ανάγκης; Στην πραγματικότητα, ο Σοφοκλής δεν δίνει ακριβή απάντηση. Αντιμετωπίζει το πρόβλημα στο μέτρο που του επιτρέπεται να διαπραγματευτεί ένα θέμα διαχρονικό, ένα αιώνιο δράμα που ενδιαφέρει όλη την ανθρωπότητα και ο άνθρωπος Οιδίπους γίνεται το κέντρο κάθε αντίθεσης, πηγή κάθε προβλήματος, ο άνθρωπος του οποίου οι νίκες μετατρέπονται σε καταστροφές, ενώ οι αποτυχίες του μεταμορφώνονται. Όσο για την τυφλότητά του, είναι ταυτόχρονα μεταφορική και πραγματική. Συγχωνεύει τον λογικό με τον φανταστικό κόσμο. Με την τραγωδία αυτή, ο Σοφοκλής οδήγησε τον άνθρωπο στο άωτο της φιλοδοξίας και της δυστυχίας του, για να τον περιβάλει ύστερα με μια απέραντη συμπάθεια. Του φόρτωσε τις πιο τρομερές δυστυχίες και ύστερα συλλυπείται μαζί του. Τον καταστρέφει, για να τον αναδημιουργήσει. Με τον Οιδίποδα, ζούμε την ενεργητικότητα του τραγικού ανθρώπου, εκδηλωμένη στο έπακρο. Ο άνθρωπος βαδίζει καταπάνω στη μοίρα του, παλεύει μ' αυτήν και, καθώς πέφτει, την ξεπερνά, γιατί την ενσωματώνει με τη βούλησή του. Διατηρεί την αξία του ανθρώπινου και βεβαιώνει, ακόμη και στο έσχατο βάθος της αθλιότητας, την αξιοπρέπειά του ¹⁶⁹.

Το ηρωικό χαρακτηριστικό που διακρίνουμε στον Οιδίποδα είναι πως, αν και αντιλαμβάνεται πως η αποκάλυψη της αλήθειας σηματοδοτεί τη μοιραία του καταστροφή, ωστόσο δεν υποχωρεί, δε συμβιβάζεται, αλλά αποδέχεται την κατάσταση και προχωρά με θάρρος και πρωτόφαντη τόλμη σε ό,τι ενδέχεται να τον συντρίψει.¹⁷⁰ Ο Gould θεωρεί ότι η ανακάλυψη της ταυτότητας του Οιδίποδα δεν εντάσσεται στο πλαίσιο της ελεύθερης βούλησης του ήρωα, διότι ήταν ο Απόλλωνας που έστειλε τον λοιμό και που μέσω του χρησμού, που έδωσε στον Κρέοντα, παρώθησε τον Οιδίποδα να αναζητήσει τον φονιά του Λαΐου.¹⁷¹

Τέλος, ο *Οιδίπους Τύραννος* είναι η αιώνια ανθρώπινη ιστορία της υπαρξιακής αγωνίας φόβος, ελπίδα, αισιοδοξία, απαισιοδοξία, είναι οι ψυχικές διακυμάνσεις που δοκιμάζει ο ήρωας ως την τελική του πτώση που είναι το μόνο βέβαιο γεγονός της ανθρώπινης ζωής. Ο Καβάφης συνόψισε στους «Τρώες» την ίδια την κυκλοθυμική

¹⁶⁹Κρεββατάς 1998, 161-162.

¹⁷⁰ Ράμφος 1997, 137.

¹⁷¹ Gould 2007, 53.

διάθεση που διακρίνει τον άνθρωπο και μάλιστα εκείνον που φέρνει μέσα του μια ξεχωριστή ευφυΐα και τόλμη¹⁷²:

*Είν' η προσπάθειές μας, των συφοριασμένων·
είν' η προσπάθειές μας σαν των Τρώων.
Κομμάτι κατορθώνουμε· κομμάτι
παίρνουμ' επάνω μας· κι αρχίζουμε
να 'χουμε θάρρος και καλές ελπίδες.*

*Μα πάντα κάτι βγαίνει και μας σταματά.
Ο Αχιλλεύς στην τάφρον εμπροστά μας
βγαίνει και με φωνές μεγάλες μάς τρομάζει.—*

*Είν' η προσπάθειές μας σαν των Τρώων.
Θαρρούμε πως με απόφαση και τόλμη
θ' αλλάξουμε της τύχης την καταφορά,
κι έξω στεκόμεθα ν' αγωνισθούμε.*

*Αλλ' όταν η μεγάλη κρίσις έλθει,
η τόλμη κι η απόφασίς μας χάνονται·
ταράττεται η ψυχή μας, παραλύνει·
κι ολόγυρα απ' τα τείχη τρέχουμε
ζητώντας να γλιτώσουμε με την φυγή.*

*Όμως η πτώσις μας είναι βεβαία. Επάνω,
στα τείχη, άρχισεν ήδη ο θρήνος.
Των ημερών μας αναμνήσεις κλαιν κι αισθήματα.
Πικρά για μας ο Πρίαμος κι η Εκάβη κλαίνε.¹⁷³*

¹⁷² Μοσχόπουλος χ.χ, 95.

¹⁷³ http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/mythology/browse.html?text_id=180

3.5 Συμπεράσματα

Βασική ιδέα του δράματος αυτού είναι η σύγκρουση του Οιδίποδα με τη μοίρα και τη θεία δίκη και διακρίνεται η θέση πως η βούληση των ανθρώπων δεν είναι τόσο ισχυρή όσο εκείνη των θεών. Η *ύβρις* προκαλεί τη θεία επέμβαση, την τιμωρία του ανθρώπου, για να αποκατασταθεί η φυσική και ηθική τάξη. Ο Οιδίποδας είναι ένας τραγικός ήρωας που μάταια προσπαθεί να αποφύγει το πεπρωμένο του, το οποίο αγνοεί, έως να οδηγηθεί στην κορύφωση του δράματος, στην αποκάλυψη της αλήθειας. Η ευφυΐα του είναι διάχυτη στο δράμα, αλλά δεν του στάθηκε αρκετή ούτε αποτελεσματική. Συγκρούστηκε με τη μοίρα του, με φρόνηση, με λογικές επεξεργασμένες σκέψεις, ωστόσο η άγνοιά του ήταν η αιτία να οδηγηθεί σε συνειρμούς και σκέψεις λανθασμένες. Σε όλο το δράμα ο Οιδίποδας αγωνίστηκε να μάθει την αλήθεια, να μην είναι άβουλος μπροστά σε ό,τι συμβαίνει στη ζωή του, ενώ κάλλιστα είχε τη δυνατότητα, αν επιθυμούσε, να μείνει απαθής. Όμως, δεν συνάδει μια τέτοια στάση με έναν ήρωα που έχει ως αρχή να γνωρίζει την αλήθεια, να μάχεται για αυτήν με ελεύθερη ψυχή. Αγωνίστηκε με τις ανεξερεύνητες θεϊκές βουλές, συντρίφτηκε, όμως θέλησε πάντα να μείνει ελεύθερος, να διακατέχεται από μια εσωτερική αλήθεια. Προσπάθησε να απομακρυνθεί από το πεπρωμένο του, δίχως να επιθυμεί να είναι ασεβής απέναντι στους θεούς. Το αμάρτημά του ήταν η άγνοιά του. Στη διαμάχη μεταξύ του ανθρώπου και της θεϊκής δύναμης ο άνθρωπος είναι αδύναμος κι ανίσχυρος.

Στην τραγωδία αυτή κυριαρχεί η διαμάχη μεταξύ ανθρώπων και θεών, ελευθερίας και αδήριτης νομοτέλειας, που στο τέλος υπερτερεί η θεϊκή βούληση. Δεν είναι, όμως, μια τραγωδία που εκφράζει μια απαισιοδοξία σχετικά με την αδυναμία του ανθρώπου να κινείται, να συμπεριφέρεται ή να σκέφτεται ελεύθερα ή να έχει τον συνεχή φόβο της θείας δίκης. Οι άνθρωποι οφείλουν να γνωρίζουν πως είναι θνητοί, εφήμεροι, αλλά όχι και ευάλωτοι στη μοίρα τους. Οφείλουν, δηλαδή, να αντιλαμβάνονται πως η ύβρη τιμωρείται, αν ξεπεράσουν τα όρια που έχουν θέσει οι θεοί. Η αυθάδεια, η υπερβολική εκτίμηση των ανθρωπίνων δυνατοτήτων εναντιώνεται στη θεϊκή δίκη κι ο άνθρωπος συντρίβεται, αφού η θεία βούληση είναι ανεξιχνίαστη.

Ως ηγέτης της Θήβας αναγνωρίζει πως έχει υποχρέωση να αποκαλυφθεί η ταυτότητά του για τον ίδιο τον εαυτό του και για να είναι γνώστες οι συμπολίτες του

ποιος τους διοικεί. Άλλωστε, η αγωνία του για να ξεπεράσει η πόλη τον λοιμό είναι μεγάλη και προσπαθεί να βρεθεί μια λύση. Δεν είναι ένας πολιτικός άρχοντας αδιάφορος για την τύχη της πόλης του και ούτε για την ταυτότητά του. Είναι ένας ξεχωριστός άνθρωπος που θα αισθανθεί λύτρωση μόνο αν αποκαλύψει ποιος είναι. Με ελεύθερη βούληση όρθωσε το ανάστημά του στη μοίρα. Τον διακατέχει η περιέργεια, η προσδοκία αναζήτησης της αλήθειας κι αυτό τον κάνει συμπαθή στους θεατές, έως και τη σύγχρονη εποχή. Ωστόσο, διαπιστώθηκε πως η ανθρώπινη κρίση μπορεί πολλές φορές να οδηγήσει τον κάθε άνθρωπο, όσο έξυπνος κι αν είναι, σε λανθασμένη κατεύθυνση, σε οδυνηρή αυταπάτη.

Συνεπώς, ο Οιδίποδας είναι ένας τραγικός ήρωας, όπως εξελίχθηκε η ιστορία της ζωής του. Άθελά του παραβίασε ηθικούς νόμους, αν και ο θεός Απόλλων είχε προκαθορίσει τη μοίρα του πριν τη γέννησή του. αν υιοθετηθεί αυτή η θέση οδηγούμαστε στη θεωρία του ντετερμινισμού. Ωστόσο, αν υιοθετηθεί η θέση αυτή, σημαίνει πως ο άνθρωπος είναι άθυρμα της μοίρας, κάτι που δεν απορρέει από τον μύθο. Ο Οιδίποδας είναι ένας άνθρωπος έξυπνος (έλυσε το αίνιγμα της Σφίγγας) και δεν έχει τάσεις υπεκφυγής: δεν ένιωσε βέβαιος για τη θέση του Πόλυβου, δεν έμεινε στην Κόρινθο, που θα ήταν ασφαλής, αλλά προτίμησε να αντικρίσει μόνο την αλήθεια οδηγούμενος στους Δελφούς, δηλαδή εμπιστεύθηκε την κρίση και την αλήθεια των θεών. Είναι συνεπής προς τον χαρακτήρα που επέδειξε από την αρχή του δράματος. Αποφασισμένος να σώσει την πόλη από τον λοιμό, έγινε «ανακριτής» να βρει τον αίτιο, έμαθε ποιος είναι ο φονιάς, τι ακούσια αμαρτήματα διέπραξε και καταστράφηκε. Τελικά οι θεοί του έκρυσαν την αλήθεια, ενώ αυτός οδηγήθηκε μπροστά τους με νηφαλιότητα και καλοπροαίρετα. Ο ποιητής δεν στοχεύει να παρουσιάσει έναν άνθρωπο μπροστά στους θεατές, που είναι καταδικασμένος να καταστραφεί, αλλά που είναι αποφασισμένος να γνωρίσει ποιος πραγματικά είναι.

Ο Οιδίποδας είναι ίσως η πιο παραστατική μορφή της ανθρώπινης πρόκλησης. Αν και εν αγνοία του είναι καταδικασμένος να είναι παίγνιο των θεών, προσπαθεί εναγωνίως να αποδείξει πως η μοίρα του είναι στα δικά του και μόνο χέρια, ότι είναι αυτεξούσιος, ένας άνθρωπος με ελεύθερη βούληση που επιθυμεί να γνωρίσει την ταυτότητά του καταβάλλοντας κάθε αντίτιμο, ακόμα και τη ζωή του. Είναι ένα αιώνιο σύμβολο του τρόπου που η μοίρα τον εμπαιξεί, όμως ταυτόχρονα μέχρι τέλους ο ήρωας προσπαθεί να είναι κυρίαρχος της μοίρας του.

Ο Οιδίποδας παραμένει πάντα συνεπής των όσων πρέσβευε και διακήρυττε: δηλαδή πως πρέπει ο φονιάς να απομακρυνθεί από την πόλη, ακόμα κι αν είναι ο

ίδιος. Είναι ευσεβής, διότι αναγνώρισε πως ο θεός Απόλλων αλλά κι ο Τειρεσίας ήταν αληθινοί αναφορικά με τον χρησμό τους και, καθώς μπαίνει στη σκηνή τυφλός, ο χορός τον ρωτά πώς τόλμησε να αυτοτυφλωθεί, εκείνος απαντά πως μετά τις συμφορές που είχε ορίσει ο Απόλλων, δεν υπάρχει πια τίποτα ευχάριστο να αντικρίσει. Με ελεύθερη βούληση έπραξε μια τέτοια ενέργεια, χωρίς να είναι απόρροια του χρησμού ή κάποιας θεϊκής εντολής. Είναι υπέρμαχος της ελευθερίας και συγκρούστηκε με τη μοίρα, τους θεούς. Είναι μια αυτόνομη προσωπικότητα, ένα «προϊόν» των πράξεών του, δεν έχει πράξει κάποιο ηθικό αμάρτημα, αλλά ένα διανοητικό λάθος λόγω της φύσης του, που στο τέλος κατανόησε πόσο αμείλικτη είναι η θεϊκή βούληση. Άλλωστε, ο άνθρωπος πρέπει να σέβεται τις επιταγές της μοίρας αλλά καλύτερα είναι να ενεργεί ηρωικά, αν και πάνω της συνθλίβεται, αφού με ελεύθερη βούληση βιώνει να αγωνίζεται.

Ακόμα κι οι υπόλοιποι ήρωες του δράματος είναι αυτόνομοι χαρακτήρες που συμπεριφέρονται με ελεύθερη βούληση. Ο Κορίνθιος μόνος του αποφάσισε να φέρει τα νέα στον βασιλιά, χωρίς να τον υποκινήσει κάποιος χρησμός ή κάποιο όνειρο, αφού ίσως επιδίωξε να έχει καλές σχέσεις με την εξουσία και να δείξει την υπακοή του αναζητώντας στο μέλλον κάποια ανταπόδοση ή κάποια εύνοια. Ο βοσκός, αντί να σκοτώσει το νεογνό, όπως διατάχθηκε, με ελεύθερη βούληση το παρέδωσε σε θετούς γονείς, σε μια άλλη χώρα.

Η Ιοκάστη θεωρεί πως οι χρησμοί δεν έχουν κύρος, διότι όταν δόθηκαν στον Λάιο και στη συνέχεια στον Οιδίποδα, δεν βγήκαν αληθινοί και κατέληξε στο συμπέρασμα πως η τύχη είναι ο ρυθμιστής της ανθρώπινης ζωής με αποτέλεσμα να είναι ενέφικτο η πρόβλεψη. Για αυτό, είναι προτιμότερο να ζει ο άνθρωπος ξέγνοιαστα, αφήνοντας στις συμπτώσεις (τύχη) τη ρύθμιση της ανθρώπινης ζωής. Όμως, η Ιοκάστη λησμονεί πως στη ζωή υπάρχει η εναλλαγή του καλού και του κακού και λανθασμένα συμβουλεύει τον Οιδίποδα να μην ανησυχεί σχετικά με τους χρησμούς. Αυτή η διαφορά αντίληψης είναι και δραματική αλλά και είναι ένα χαρακτηριστικό του πώς αντιλαμβάνεται ο καθένας ήρωας του δράματος τη θεία πρόνοια και πόσο σώφρων είναι. Η Ιοκάστη συμπεριφέρεται με «τυφλότητα», παρερμηνεύει τα γεγονότα, δεν τα εξετάζει με σύνεση, αλλά προσπαθεί να βρει απαντήσεις καθησυχαστικές για την ίδια και για τον Οιδίποδα, για να μην διαταραχθεί η ζωή τους, κάτι που δεν ισχύει με την προσωπικότητα του Οιδίποδα.

Το δίκτυο των χρησμών αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τη μοίρα του Οιδίποδα. Ο πρώτος χρησμός αφορά τον πατέρα του, που έλεγε πως θα

θανατώνονταν από το παιδί που θα αποκτούσε από την Ιοκάστη (στ.713-714), ο δεύτερος έλεγε πως ο Οιδίποδας θα παντρευόταν τη μητέρα του και θα φόνευε τον πατέρα του (στ. 791-793) και ο τρίτος πως έπρεπε το μίasma να απομακρυνθεί από την πόλη (στ. 96-98). Μέσα σε αυτούς τους χρησμούς ήταν τελικά όλη η ζωή του Οιδίποδα, η μοίρα του.

Ο Οιδίποδας διακρίνεται για την υπευθυνότητά του ως ηγεμόνα και για την αγάπη του για το λαό της Θήβας. Αποφασιστικός κι ασυμβίβαστος δηλώνει πως θα φροντίσει να αναζητήσει τους δολοφόνους του φονικού που μόλυναν την πόλη. Βρίσκεται όμως σε πλήρη άγνοια, διότι ακόμα από τη γέννησή του, η μοίρα του ήταν οδυνηρή: μεγάλωσε σε μια οικογένεια που δεν ήταν γονείς του, ο πατέρας του τον εξέθεσε να πεθάνει, αλλά επέζησε χάριν ενός βοσκού, παντρεύτηκε τη μητέρα του, αφού πρώτα θανάτωσε τον πατέρα του, χωρίς να ξέρει πως ήταν ο ίδιος του ο πατέρας και έκανε παιδιά με την ίδια του τη μητέρα. Ωστόσο, ο Οιδίποδας δεν είναι μια προσωπικότητα αφημένη στα δίχτυα του πεπρωμένου: είναι αγωνιστής, επιθυμεί να αποκαλυφθεί η αλήθεια της ζωής του, ενεργεί λογικά, όμως αυτή η λογική του τον οδήγησε στην καταστροφή. Όμως δεν υπήρχε άλλος δρόμος για αυτόν: με την επιμονή του οδηγήθηκε από την άγνοια στη γνώση, από τη ζωή στην αυτοκαταστροφή του.

Τέλος, στην τραγωδία *Οιδίπους Τύραννος* υπάρχει αλληλεπίδραση της θεϊκής βούλησης και της ανθρώπινης. Οι θεοί προέβλεψαν την οδυνηρή κατάληξη του Οιδίποδα, το οδυνηρό του πεπρωμένο κι ο ίδιος ο ήρωας με τις πράξεις του υλοποίησε το σχέδιο των θεών, το οποίο προφανώς αγνοούσε λόγω της αδυναμίας του να αντιληφθεί την άγνωστη θεία βούληση, να αποκρυπτογραφήσει το μυστήριο, αν και διακρίνεται για την εξυπνάδα του. Πρόκειται για έναν ήρωα που δεν είναι παθητικός αναφορικά με οτιδήποτε διαδραματίζεται στη ζωή του. Η μοίρα, ο θεός παρεμβαίνει στην ανθρώπινη ζωή, όμως υπάρχει κι η ατομική ελεύθερη βούληση που καθορίζει σημαντικά την εξέλιξή του, αν θα οδηγηθεί στην ύβριν ή θα την αποφύγει σε κάποιο, ίσως, βαθμό. Αν και η μοίρα οδήγησε τον Οιδίποδα στον όλεθρο, τον βίωσε με αξιοπρέπεια, ο χαρακτήρας του παρέμεινε ακέραιος και πιστός σε όσα πίστευε: στην κάθαρσή του, στην αποκάλυψη της ολοκληρωτικής αλήθειας της ταυτότητάς του. Κι αυτή η στάση ζωής τον καθιστά έναν τραγικό ήρωα.

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: *ΙΚΕΤΙΔΕΣ* ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ

4.1 Ευριπίδης: «ανατόμος» της ανθρώπινης ψυχής

Ο Ευριπίδης ονομάστηκε «φιλόσοφος της σκηνής», διότι μέσα στα δράματά του περιλαμβάνει πολλά φιλοσοφικά ζητήματα και κρίσεις σύμφωνα με τη σύγχρονή του σοφιστική. Οι ηθικές ιδέες του αποκαλύπτουν μια βαθειά αντίληψη της ανθρώπινης φύσης και της κοινωνίας, τόσο ισχυρές φιλοσοφικές και θρησκευτικές θεωρίες, ώστε πολλοί μελετητές τον θεωρούν τον σοφότερο μεταξύ των σοφών στην αρχαιότητα. Ενώ ο Αισχύλος κι ο Σοφοκλής αναγνώριζαν το μεγάλο κύρος των θεών και τη δύναμη της παρέμβασής τους στα γεγονότα της ανθρώπινης ζωής, ο Ευριπίδης χωρίς να έχει χάσει την πίστη του, αντιμετώπισε τους θεούς με σκεπτικισμό κι έντονο κριτικό πνεύμα. Ο Ευριπίδης «κατέβασε» την ποίηση από τους ουρανούς στη γη και την έφερε κοντά στους ανθρώπους. Την απομάκρυνε από τις προφητείες των μαντείων και την υποταγή στους τυφλούς νόμους της μοίρας. Με την ποίησή του αλλάζει κι ο χαρακτήρας του τραγικού. Ενώ, δηλαδή, στον Αισχύλο και στον Σοφοκλή η τραγωδία ήταν μια επαλήθευση της θεϊκής βούλησης, που κατευθύνει, σύμφωνα με το μυθολογία, τον κόσμο, ο Ευριπίδης δεν πίστευε σε αυτήν τη θεϊκή δύναμη ή τουλάχιστον είχε αμφιβολία.¹⁷⁴

Ο Ευριπίδης ακολουθεί πιστά την παράδοση αναφορικά με την εκλογή των θεμάτων που πραγματεύεται. Όπως και οι άλλοι δύο τραγικοί ποιητές, ο Αισχύλος και ο Σοφοκλής, αντίστοιχα κι ο Ευριπίδης κάνει αναφορά για την αγάπη για τη ζωή, την αβεβαιότητα για το μέλλον, την πίστη στη *Νέμεσιν*, που χτυπά τους υπερόπτες. Η διαφορετική του προσέγγιση, σε σχέση με τους άλλους δύο τραγικούς, είναι πως είναι διάχυτη μια λεπτή ειρωνεία για τις θρησκευτικές αντιλήψεις του πλήθους και συχνά κάνει δηκτικές παρατηρήσεις για θεσμούς, τους οποίους οι σύγχρονοί του σέβονταν. Το βασικότερο, ίσως, χαρακτηριστικό που τον διαφοροποιεί από τους παραπάνω τραγικούς ποιητές είναι ο ρεαλισμός της γραφής του. Ένα στοιχείο ρεαλισμού μέσα στην τραγωδία του είναι η στάση απέναντι στην *Ειμαρμένη*. Σαν φιλόσοφος πίστευε πως οι άνθρωποι μόνοι τους δημιουργούν τη μοίρα τους, αντίθετα με τη θέση του Αισχύλου και του Σοφοκλή, που τη θεωρούν παντοδύναμη. Η θέση του αυτή στηρίζεται μέσω της εξέτασης – ερμηνείας των θρησκευτικών, ηθικών, πολιτικών και

¹⁷⁴ Ζορμπαλάς 1987, 31-36.

κοινωνικών ζητημάτων που απασχολούν τον άνθρωπο και προσπαθεί να βρει τη λύση τους, αφού κι αποτελούν αφορμές σύγκρουσης, εισχωρώντας μέσα στην ανθρώπινη ψυχή.¹⁷⁵

Ο Ευριπίδης εκτός από ποιητής, ήταν και βαθύς ανατόμος της ανθρώπινης ψυχής, διότι μελέτησε τον ανθρώπινο πόνο και κατανόησε πως τα σπέρματα της Μοίρας είναι μέσα στην ίδια την ανθρώπινη ψυχή και πως η ίδια η ψυχή είναι εκείνη που γεννά και εκτρέφει τη Μοίρα. Αυτό φαίνεται από τις τραγωδίες του και σχεδόν τίποτα δεν φανερώνει την ειμαρμένη. Για παράδειγμα, ακόμα και η Μήδεια διστάζει, κάτι που σημαίνει πως θα μπορούσε να δράσει με άλλον τρόπο. Καμία ειμαρμένη δεν κρίνει την άλωση της Τροίας, την εκδίκηση της Εκάβης, ή την τύχη της Ανδρομάχης. Η ειμαρμένη δεν είναι, λοιπόν, ουσιώδες τραγικό σημείο.¹⁷⁶

Οι τύχες των τραγικών προσώπων του Ευριπίδη δεν διέπονται από τη Μοίρα ούτε από νόμους που ορίζονται από τους θεούς σε βάρος των ανθρώπων που τους παραβιάζουν. Οι θεοί του Ευριπίδη, όταν παρεμβαίνουν στην ανθρώπινη ζωή, ενεργούν δίχως κανόνες: είτε θέτοντας σε κίνηση τη δράση είτε εμφανίζονται στο τέλος με σκοπό να δοθεί μια λύση στο αδιέξοδο που βρίσκεται ο τραγικός ήρωας.¹⁷⁷

Η βασική καινοτομία του Ευριπίδη κινείται σε μια κατεύθυνση διαφορετική από τη θρησκευτικότητα του Αισχύλου. Αυτό συνίσταται στο να διαφωνεί μέσω των λόγων των προσώπων του δράματος, αν και επηρεασμένων – συρμένων από τις ανεξέλεγκτες δυνάμεις της τραγικής μοίρας, ο σπόρος μιας μεγαλύτερης αυτονομίας αποδεσμευμένης από θεϊκές δυνάμεις. Αυτή μερικές φορές αμφιβάλλει ριζικά για κάθε προηγούμενη βεβαιότητα, άλλες φορές αντιτίθεται στην ίδια τη μοίρα κι άλλες υπονοεί θετικά μια υπαρξιακή αποκάλυψη στη θέση της θρησκευτικής. Ο Ευριπίδης δεν απορρίπτει τα όρια που θέτει η θεότητα, άλλωστε στον *Ιππόλυτο* (στ.265) η τροφός επαναλαμβάνει, κι όχι τυχαία, τη φράση *μηδέν άγαν*. Αλλά, μολονότι και δεν έχει το θάρρος να καθαιρέσει τα όρια, για να απονεμίσει την πρωτοκαθεδρία στην ανθρώπινη βούληση, οπωσδήποτε διαθέτει για την τελευταία ένα εσωτερικό χώρο. Πολλές φορές, αντί να ευθυγραμμίζεται ηθικά με τη μοίρα, ο Ευριπίδης προτιμά να σταθεί σε αυτήν τη νέα διάσταση, όπου προσπαθεί να κατανοηθεί η μοίρα και να καθοδηγηθεί. Η *ύβρις* στον Ευριπίδη δεν είναι τόσο ένας ομαδικός ρυθμιστής όσο ένα ψυχολογικό προσωπικό γνώρισμα. Ο Αισχύλος έριξε το βλέμμα της τραγωδίας στον

¹⁷⁵ Μοσχόπουλος χ.χ, 117-118.

¹⁷⁶ Μοσχόπουλος χ.χ, 86-87.

¹⁷⁷ Σακελλαρίου 2012, 470.

θρόνο του Δία κι από εκεί το κατεύθυνε στον άνθρωπο. Ο Ευριπίδης θέτει την οπτική γωνία της τραγωδίας στον άνθρωπο, που κοιτά προς τον Ουρανό, αλλά κυρίως προς τον εαυτό του.¹⁷⁸

Ο Ευριπίδης απομακρύνθηκε από το θεϊκό σχέδιο κι αφιερώθηκε μέσω της ποίησης στις ανθρώπινες πράξεις. Ο F. Charouthier αναφέρει: «Πράγματι αυτό που τον ενδιαφέρει πριν από όλα ως δραματουργό, είναι η μοίρα του ανθρώπου και τα προβλήματα που του τίθενται. Κατευθύνει την προσοχή του στην επίδραση των δυνάμεων που αντιστέκονται στην ανθρώπινη θέληση, χωρίς να νοιάζεται να προσδιορίσει την ακριβή φύση τους». Στο έργο του Ευριπίδη δεν παραμερίστηκε μόνο ο θεϊκός ρόλος, αλλά μαζί με τους θεούς υπάρχει εξάλειψη του νοήματος που απέδιδαν οι άνθρωποι στις δυστυχίες που συναντούσαν. Οι ήρωες του Ευριπίδη και ο ίδιος ο ποιητής ίσως να ήταν βαθιά θρησκευόμενοι, διότι αρνούνταν να σκεφτούν σαν θεολόγοι, κι ασχολούνταν μόνο με τον άνθρωπο, δεν ψάχνουν την αιτία των συμφορών τους, υπάρχουν από μόνες τους και δεν εμπνέουν παρά οίκτο. Ο άνθρωπος στο έργο του Ευριπίδη διακρίνεται για την υπευθυνότητά του κι ως ποιητής ασχολείται με τα δεινά των ηρώων του.¹⁷⁹

Πέρα από το μυθολογικό υλικό των *Ικέτιδων* του Ευριπίδη μάς παρουσιάζει ένα θέμα στα φυσικά ανθρώπινα μέτρα, αποφορτίζεται ο ηρωικός τόνος, δίνοντας ένα πρόβλημα και μια λύση δίχως καμιά εξιδανίκευση.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Zoja 2001, 138-140.

¹⁷⁹ Romilly 2000, 146-147.

¹⁸⁰ Μαυρόπουλος 2008, 237.

4.2 *Ikétiδες*: Ο ρόλος της θεότητας και του ανθρώπου στην πλοκή

*...έχοντας την περηφάνια μέσα στη σκέψη μας νομίζουμε πως είμαστε απ' τους θεούς
σοφότεροι (στ. 218-219).*

...γιατί ο θεός όλα ξανά τα αναποδογυρίζει (στ. 331).

*Όταν ο θεός δίνει στους κακούς να περνούν καλά, αλλάζονεύονται με την ιδέα πως
πάντα θα έχουν ευτυχία (στ. 463-464).*

Η χαρά που ένιωσαν οι Αθηναίοι με τον θρίαμβο της Πύλου και τις ελπίδες μιας ολοκληρωτικής νίκης δεν άργησε την επόμενη χρονιά, 424 π.Χ. να γίνει μαύρη θλίψη, διότι νικήθηκαν στο Δήλο της Βοιωτίας από τον ενωμένο στρατό της Σπάρτης και της Θήβας. Οι ανθρώπινες απώλειες ήταν μεγάλες και κυρίως αυτό που πλήγωσε τους Αθηναίους ήταν η απροθυμία των Θηβαίων να παραδώσουν τους νεκρούς, όπως όριζε το ιερό έθιμο. Στα βόρεια σύνορα της Αθήνας υπήρχε κίνδυνος και επιθυμούσε να αποκτήσει φίλους από τα νότια. Προσπάθησε, λοιπόν, να αποκτήσει φιλικές σχέσεις με το Άργος, που διακρινόταν για τη λακωνική του επιρροή, το οποίο ήταν αναποφάσιστο μεταξύ της δημοκρατίας και της ολιγαρχίας. Σε αυτήν την προσπάθεια, που κάποτε, έστω και προσωρινά, θα είχε αίσια για την Αθήνα αποτελέσματα, συνέβαλε, όσο ήταν εφικτό, κι ο Ευριπίδης με τις *Ikétiδες*. Η τραγωδία αυτή τοποθετείται από τους γραμματικούς στα χρόνια της 90ής Ολυμπιάδας, αλλά φαίνεται πως μάλλον ανήκει στην προγενέστερη περίοδο, όταν δηλαδή άρχιζαν οι αργοαθηναϊκές διαπραγματεύσεις. Το Άργος, στην τραγωδία, δεν παρουσιάζεται εδώ σαν εχθρός, αλλά απεναντίας σαν σύμμαχος της Αθήνας, με κοινό τους εχθρό τη φιλολακωνική Θήβα.¹⁸¹

Η τραγωδία πραγματεύεται την αρωγή που δόθηκε στις οικογένειες των νεκρών πολεμιστών της εκστρατείας των *Επτά εναντίον της Θήβας*, για να επιτευχθεί η απόδοση των σωμάτων. Ενώ η Αθήνα είχε αρχίσει έναν πόλεμο, κατά τον οποίον πολλοί την κατέκριναν για αυτή τη στάση, ο Ευριπίδης προέβαλε ένα θέμα σχετικά με τη γενναιοψυχία της Αθήνας. Ήταν ένα θέμα επίκαιρο αναφορικά με το να αποδοθούν τα σώματα των νεκρών, μετά την πρόσφατη μάχη του Δηλίου, όπου οι

¹⁸¹Σολομός 1995, 64.

Βοιωτοί αρνήθηκαν να επιστρέψουν τους νεκρούς. Ήταν ένα θέμα σχετικά με την αθηναϊκή υπερηφάνεια και τις παρεμβάσεις της Αθήνας υπέρ των καταπιεσμένων, δίχως όμως ο ποιητής να κάνει αναφορά στα γεγονότα ή στους μύθους.¹⁸²

Οι *Ικέτιδες* διδάχτηκαν πιθανώς το 423 π.Χ. Οι μητέρες των Αργείων στρατηγών που έπεσαν στις Θήβες ικετεύουν (απ' αυτό η ονομασία) τον βασιλιά των Αθηνών Θησέα να τις βοηθήσει να πάρουν και να θάψουν τους νεκρούς γιους τους. Ο Θησέας κηρύσσει τον πόλεμο κατά των Θηβών και παίρνει τα πτώματα των Αργείων στρατηγών, τα οποία καίγονται και η στάχτη τους παραδίνεται στις ικέτιδες.¹⁸³ Η τραγωδία αυτή εξετάζει το ζήτημα της ικεσίας, παρουσιάζοντας τον Άδραστο, τον βασιλιά του Άργους να συνοδεύεται από χορό «ικέτιδων» που ζητά την αρωγή του Θησέα και της Αθήνας, για να γίνει η ταφή των Αργείων που θανατώθηκαν στον πόλεμο των *Επτά επί Θήβας*, κάτι που οι Θηβαίοι απαγόρευσαν. Συζητείται και το τι είναι η ζωή σε έναν άθεο κόσμο, ποια είναι τα θεμέλια της ορθής πολιτικής, και φανερώνεται πως μόνο η ελευθερία και ο νόμος είναι προϋπόθεση ευτυχίας.¹⁸⁴

Στην αρχή του δράματος, στον Πρόλογο η Αίθρα, η μητέρα του μονάρχη της Αθήνας είναι ο βασικός πρωταγωνιστής. Τα γεγονότα εξελίσσονται στην Ελευσίνα κι εκείνη είναι κυκλωμένη από τον των μητέρων των νεκρών Αργείων στρατηγών (στ. 10). Εκείνη απευθύνεται στη θεά Δήμητρα και τονίζει πως οι γριές μητέρες των νεκρών της εκστρατείας των «Επτά επί Θήβας» των Αργείων και ο Άδραστος βρίσκονται σε δυσμενή θέση, διότι οι σκοτωμένοι δεν έχουν τη δυνατότητα ταφής λόγω της άρνησης των Θηβαίων.¹⁸⁵ Το δράμα εκτυλίσσεται στην Ελευσίνα και ο χορός είναι συγκεντρωμένος σε θέση ικεσίας γύρω στο βωμό. Η σκηνή παριστάνει το ανάκτορο των ελευσινιανών θεαινών και στην είσοδο είναι ο Άδραστος μεταξύ των γιων, που είναι γιοι των νεκρών στρατηγών κι αποτελούν ένα βοηθητικό χορό. Στην προλογική ρήση η Αίθρα, η μητέρα του Θησέα, δίπλα από τον βωμό, ζητά ευημερία για τον γιο της, την ίδια και την Αττική, ενώ είναι συγκεντρωμένες οι μητέρες των στρατηγών που πολιορκήσαν τη Θήβα και θανατώθηκαν μπροστά στις επτά της πύλες. Η Θήβα αρνείται την απόδοση της ταφής, έναν από τους νόμους των θεών¹⁸⁶:

¹⁸² Romilly 2011, 228-229.

¹⁸³ Γεωργοπαπαδάκου χ.χ, 154.

¹⁸⁴ Τρυπάνη 1988, 101.

¹⁸⁵ *Ικέτιδες*, στ. 1-41.

¹⁸⁶ Lesky 1993, 148-150.

...οι νικητές δε θέλουν να τους δώσουν για ταφή περιφρονώντας με τον τρόπο αυτό τις τιμές που ταιριάζουν στους θεούς¹⁸⁷.

Τις μητέρες των νεκρών χτύπησε η μοίρα που είχε ορίσει για το πτώμα του Πολυνείκη ο Κρέων στην *Αντιγόνη* ¹⁸⁸. Η Αίθρα, βασίλισσα της Αθήνας, δείχνει ευσέβεια απέναντι στη θεότητα πηγαίνει ως ικέτισσα στο βωμό της Δήμητρας και της Κόρης, αντιλαμβάνεται ως μητέρα τον πόνο των άλλων μητέρων και σέβεται την ανθρώπινη αλλά και τη θρησκευτική ανάγκη τους να θρηνήσουν τα παιδιά τους. Αντίθετα, η Θήβα δείχνει ασέβεια απέναντι στο θεϊκό νόμο της ταφής, συμπεριφέρεται με ύβρη, με εκδίκηση και φθόνο. Αυτή η στάση δεν συνάδει με τη θρησκευτική παράδοση των Ελλήνων, κάτι που ο Ευριπίδης αναδεικνύει μέσω της αντίθεσης της συμπεριφοράς μεταξύ των μητέρων και της Αίθρας και των Θηβαίων. Η επίκληση στη Δήμητρα έγινε από τον Ευριπίδη ως απόρροια της άρνησης των Θηβαίων κι ίσως ο ποιητής να επιδίωξε να τονίσει πως, αν οι άνθρωποι συμπεριφέρονται άλογα, χωρίς σύνεση, κι οδηγούνται στην ύβρη, τότε η απάντηση είναι η θεϊκή μεσολάβηση, για να αντιληφθούν οι θνητοί τις λανθασμένες τους αποφάσεις. Η ανάγκη της Αίθρας να στείλει τον κήρυκα στην Αθήνα, για να ενημερωθεί ο γιος της, ο Θησέας, ο βασιλιάς της Αθήνας, την οδυνηρή μοίρα των νεκρών και των μητέρων είναι η σωτηρία τους. Στην Πάροδο (στ. 42-86) ο Χορός αποτελείται από γερόντισσες του Άργους που ικετεύουν την Αίθρα να απευθυνθεί στον Θησέα να μεσολαβήσει πολιτικά, για να ταφούν οι Αργείοι. Αποκαλούν τους Θηβαίους *ανίερους* (στ. 45), διότι πράττουν ύβρη που δεν επιτρέπουν την ταφή και δεν σέβονται το αρχαίο αυτό θεϊκό έθιμο¹⁸⁹.

Στο 1^ο επεισόδιο (87-364) έρχεται ο Θησέας κι αντικρίζει την ομάδα των ικέτιδων. Ο Άδραστος, ο βασιλιάς του Άργους, έχει μια στιχομυθία με τον Θησέα, για την προΐστορία της ήττας της Θήβας, και ο πρώτος του αναφέρει έναν χρησμό του Απόλλωνα, σύμφωνα με τον οποίο όφειλε να δώσει τις κόρες του σε έναν κάπρο και σε ένα λιοντάρι και ο ίδιος θεώρησε πως εκπλήρωσε τον χρησμό παντρεύοντάς τες με τον Τυδέα και τον Πολυνείκη. Τότε ο Θησέας κατηγορεί τον Άδραστο για αυτή τη λανθασμένη ερμηνεία του χρησμού (στ. 219).¹⁹⁰ Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί πως παραλείπεται μια λεπτομέρεια που συνδέεται με τον μύθο, ότι δηλαδή ο Τυδέας και ο Πολυνείκης ταυτίστηκαν με τον κάπρο και το λιοντάρι από τα εμβλήματα των

¹⁸⁷ *Ικέτιδες*, στ. 19.

¹⁸⁸ Lesky 1993, 150.

¹⁸⁹ *Ικέτιδες*, στ. 42-86.

¹⁹⁰ Lesky 1993, 150-151.

ασπίδων τους ή τις δορές που φορούσαν. Ο Άδραστος παρομοίασε μόνο τη διένεξη για το νυχτερινό κατάλυμα με την πάλη των δύο άγριων θηρίων, κάτι που είναι επιπόλαιο συμπέρασμα, είναι η αρχή του ολέθρου, και για αυτό τον λόγο τον κατηγορεί ο Θησέας.¹⁹¹

Ο Θησέας περιγράφει μια εικόνα ενός άριστου κόσμου, όπου ο θεός τον προίκισε με λογική, με έναρθρο λόγο και του έδωσε τη δυνατότητα ανάπτυξης του πολιτισμού. Επίσης, μνημονεύει την αξία της μαντικής και αυτό είναι, ενδεχομένως, μια μομφή απέναντι στον Άδραστο, που δεν έδωσε τη δέουσα σημασία στα λόγια του Αμφιαράου, ο οποίος τάχτηκε κατά της εκστρατείας (στ.159).¹⁹² Εδώ η θεωρητική αντίληψη για τη δημιουργία του ανθρώπινου πολιτισμού και η τάξη του κόσμου έχει έναν θρησκευτικό χαρακτήρα. Αυτή την τάξη διατάραξε ο Άδραστος, αφού πάντρεψε τις κόρες του με έναν επιπόλαιο τρόπο, συμπεριφέρθηκε με σύγχυση παραβλέποντας τις προφητικές φωνές (στ.230).¹⁹³ Ο αποκλειστικός υπαίτιος της καταστροφής που υπέστη το Άργος είναι ο Άδραστος, διότι φανέρωσε την έλλειψη λογικής του με αποτέλεσμα να μη κρίνει σωστά τους θεϊκούς χρησμούς.¹⁹⁴ Αν και ο Θησέας είναι μικρότερος σε ηλικία σε σχέση με τον Άδραστο, τον κρίνει αρνητικά, διότι είναι υπερόπτης προς τους θεούς. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Θησέας: *Βιάστηκες ν' αποδεχτείς την αντρειοσύνη αντί τη σκέψη τη σωστή* (Ευψυχίαν έσπευσας αντ' ευβουλίας).¹⁹⁵ Επιδίωξη του Θησέα αποτελεί να δηλώσει ότι ο κάθε άνθρωπος είναι υπεύθυνος της μοίρας του και πως η *εΰψυχία* δεν είναι αρκετή, αν δεν εφαρμόζει τις καλές αρχές σύμφωνα με την *εΰβουλίαν*.¹⁹⁶

Τα θαύματα του πολιτισμού κι οι ανακαλύψεις που πιστοποιούν την πρόοδο ήταν ένα θέμα που απασχόλησε τον Πλάτωνα, τον Διόδωρο, τον Αισχύλο στον *Προμηθέα Δεσμώτη* και τον Σοφοκλή στην *Αντιγόνη*. Η θεϊκή αγαθότητα προς τους ανθρώπους παρουσιάστηκε και από τον Ξενοφόντα. Όμως, ο Ευριπίδης ανακαλύπτει ένα χαρακτηριστικό: τοποθέτησε πάνω από όλα τα αγαθά την *σύνεσιν*.¹⁹⁷

Στους είκοσι πρώτους στίχους του Θησέα (στ. 195 - 215) δεν φαίνονται να συνδυάζονται με την κατάσταση, όμως ουσιαστικά συσχετίζονται: φαίνονται τα θαύματα του πολιτισμού κι επανέρχονται στην περίπτωση του Άδραστου δηλώνοντας

¹⁹¹ Lesky 1993, 151.

¹⁹² Lesky 1993, 152-153.

¹⁹³ Lesky 1993, 153.

¹⁹⁴ Conacher 1998, σ. 95.

¹⁹⁵ *Ικέτιδες*, στ. 161.

¹⁹⁶ Walker 1995, 147-151.

¹⁹⁷ Romilly 2011, 157.

πως, όταν οι θεοί πράττουν το κάθε τι για όλους τους ανθρώπους, είναι λάθος, σκάνδαλο, οι άνθρωποι να έχουν την πεποίθηση πως είναι σοφότεροι των θεών. Παντρεύοντας ο Άδραστος τις κόρες του με μιανούς άνδρες διέπραξε αυτό το σφάλμα. Στη συνέχεια, ο Άδραστος αναφέρεται στο δεύτερο σφάλμα του Άδραστου. Το σφάλμα του Άδραστου ήταν πως άρχισε μια εκστρατεία κατά της Θήβας με σκοπό να παράσχει βοήθεια σε έναν από τους γαμπρούς του, τον Πολυνείκη, τον γιο του Οιδίποδα.¹⁹⁸ Στο σημείο αυτό ο Θησέας παρεμβάλλει τις προτροπές που δέχτηκε ο Άδραστος από τους νέους:

*σου έλεγαν χρησμούς, έπειτα περιφρονώντας τους
και με τη βία
προσπερνώντας τους θεούς την πόλη σου σ' αφανι-
σμό οδήγησες
παρασυρμένος από νεαρούς, που χαίρονται να έχουν
τιμές
κι όλο, χωρίς αυτό να είναι το σωστό, αυξάνουν τους
πολέμους
τους πολίτες τους αφανίζοντας, ο ένας για να οδηγήσει
στρατό,
ο άλλος για να αλαζονεύεται παίρνοντας δύναμη
στα χέρια του
κι ο άλλος για να κερδίσει κάτι, χωρίς να νοιάζεται,
για το λαό
αν παθαίνοντας αυτά τα πράγματα κάποια ζημία
παθαίνει.¹⁹⁹*

Η κορυφαία του χορού αποδίδει την ευθύνη της συμφοράς στη νεανική παραφορά και ζητά από τον Θησέα να είναι επιεικής (στ.250)²⁰⁰ και ο Άδραστος με περηφάνια τονίζει στον Θησέα πως ζητά έναν σύμμαχο κι όχι έναν δικαστή. Με τη μεσολάβηση της Αίθρας, η οποία δακρύζει, τον πείθει να βοηθήσει τις ικέτιδες. Η Αίθρα με μια μεγάλη ρήση βγάζει τον Θησέα από την πλάνη του, διότι δεν είδε πως και η Θήβα παραβίασε τον Νόμο, έπραξε με αδικία απέναντι στα νεκρά σώματα. Τελικά ο Θησέας αποφασίζει να είναι κολαστής άδικων πράξεων, ακόμη και με τη

¹⁹⁸ Romilly 2011, 155.

¹⁹⁹ *Ικέτιδες*, στ. 230-237.

²⁰⁰ Lesky 1993,153.

χρήση της βίας, αν κριθεί απαραίτητο, συγκεντρώνει ένοπλη δύναμη και οδηγεί τη μητέρα του στην Αθήνα.²⁰¹

Στο 2^ο επεισόδιο (381-597) ο Θησεάς αναφέρει στον θηβαίο κήρυκα πως ο πανελλήνιος νόμος τον αναγκάζει να υπερασπιστεί το δίκαιο των νεκρών (στ. 525) και κάνει, πριν από το τέλος, έναν στοχασμό για τη σημασία της διαλλακτικότητας και πως η ζωή είναι μια μάχη με συνεχείς αλλαγές και πως το κέρδος το έχει μόνο ο *δαίμων*, που ο ευτυχισμένος τον τιμά, για να διατηρήσει την ευτυχία του, ενώ ο δυστυχής, για να αποκτήσει την ευτυχία. Αποχωρεί ο θηβαίος κήρυκας και ο Θησεάς διατάζει να είναι ο στρατός ετοιμοπόλεμος λέγοντας πως με την αρωγή των θεών που τιμούν το δίκαιο θα νικήσουν τους Θηβαίους.²⁰² Στους στίχους 481-493 ο Ευριπίδης καταδικάζει τον παραλογισμό του πολέμου, όμως δίνει ένα γενικό χαρακτήρα και είναι νεωτερισμός στην ποίηση, το έργο τοποθετείται σε μια μοντέρνα προοπτική: το δράμα δεν αναφέρεται για ήρωες αλλά για πόλεις και για τον λαό, που ψηφίζει υπέρ του πολέμου²⁰³.

Στο β' στάσιμο (598-633) ο χορός των γεροντισσών είναι ανήσυχος σχετικά με την έκβαση της στρατιωτικής πρωτοβουλίας του Θησεά και επικαλείται τη θεία αρωγή, για να είναι επιτυχής η αποστολή.²⁰⁴ Ο Χορός αναφέρει πως η μοίρα του ανθρώπου είναι ακαθόριστη και πως η ευτυχία δεν είναι ποτέ δεδομένη: *Αλλ' όποιον έχει ευτυχία εξαιρετική μπορεί να τον νικήσει πάλι η μοίρα αυτό το θάρρος με τριγυρίζει*²⁰⁵.

Στο 3^ο επεισόδιο (634-777) η κορυφαία του Χορού είναι χαρούμενη για τη νίκη κατά της Θήβας, ο Άδραστος είναι ικανοποιημένος μπροστά στη θεϊκή βούληση του Δία, που αρνήθηκε, βέβαια, την επιτυχία στην άδικη πολεμική των Επτά, αλλά συνάμα ο Δίας τιμώρησε την αλαζονεία των Θηβαίων. Ο Αγγελιοφόρος ενημερώνει τους θεατές πως τα πτώματα των Επτά μεταφέρθηκαν στην Ελευσίνα, αφού πρώτα έτυχαν περιποίησης από τον Θησεά, και πως οι υπόλοιποι νεκροί τάφηκαν στον Κιθαιρώνα.²⁰⁶ Ο Άδραστος σχολιάζει τις συνεχείς απερισκεψίες της πόλης του και της Θήβας και αμέσως γενικεύει²⁰⁷: *Και πόλεις, ενώ μπορείτε με το λόγο να*

²⁰¹ Lesky 1993,153-154.

²⁰² Lesky 1993,156.

²⁰³ Romilly 2011, 253.

²⁰⁴ Μαυρόπουλος, 2008, 58.

²⁰⁵ Ικέτιδες, στ. 608-609.

²⁰⁶ Lesky 1993,157-158.

²⁰⁷ Romilly 2011, 254.

σταματήσετε τα κακά, με φονικό, κι όχι με το λόγο να σταματήσετε τα πράγματα.²⁰⁸ Το άμεσο ύφος του λόγου του σε δεύτερο ενικό πρόσωπο δίνει την εικόνα της προσωπικής εμπειρίας, που ζωντανή γίνεται αντιληπτή στους θεατές της εποχής.²⁰⁹

Στο 4^ο επεισόδιο (794-954) κυριαρχεί ένας «κομμός» για τους νεκρούς Αργείους, ο Άδραστος πλέκει το εγκώμιο για τους πέντε μεταφερμένους στρατηγούς του, και ο Θησέας εγκωμιάζει τους άλλους δύο που δεν έχουν μεταφερθεί, τον μάντη Αμφιάραο και τον θηβαίο Πολυνείκη, λέγοντας πως θα ταφεί χωριστά ο Καπανέας. Ο Άδραστος και ο Θησέας αποφασίζουν να μην αντικρίσουν οι μητέρες των νεκρών τα παιδιά τους, επειδή έχουν αλλοιωθεί τα πρόσωπά τους, αλλά να πάρουν τα κόκαλα μετά την καύση. Στο τέλος, ο Άδραστος κάνει έναν αντιπολεμικό επίλογο τονίζοντας: *Ω, δύστυχοι άνθρωποι, γιατί αποκτάτε λόγους κι ο ένας στον άλλο φονικό ετοιμάζετε; Σταματήστε και τελειώνοντας τα βάσανα φυλάγετε τις πόλεις σας ήσυχτοι με ήσυχους μαζί.*²¹⁰ Ο Θησέας θεωρεί πως η εξαφάνιση του Καπανέα αποτελεί μια τιμητική διάκριση των θεών.²¹¹ Ο Άδραστος κάνει αναφορά στη ζωή του Καπανέα κι εγκωμιάζει την έλλειψη αλαζονείας και το μέτρο που τον διακατείχε: *...αλλά πως αρκούνται μέτρια* (στ. 865). Σημαντική είναι η αναφορά πως *Η αντρείοσύνη είναι κάτι που διδάσκεται* (στ. 914), μια θέση που ενδεχομένως δηλώνει τη σοφιστική επιρροή του Ευριπίδη, ότι δηλαδή είναι διδακτή η αρετή, και μάλιστα η εκπαίδευση αρχίζει από τη βρεφική ηλικία, με τη μητέρα, την τροφό, και συνεχίζεται με τους δασκάλους.²¹²

²⁰⁸ *Ικέτιδες*, στ. 748-749.

²⁰⁹ Romill 2011, 254-255.

²¹⁰ *Ικέτιδες*, στ. 949-951.

²¹¹ Lesky 1993, 160.

²¹² Guthrie 2003, 93.

4.3 Συμπεράσματα

Ο πατριωτισμός του Ευριπίδη φαίνεται στην τραγωδία *Ικέτιδες*. Παρουσιάζεται η Αθήνα σαν η πόλη που σέβεται το δίκαιο, που δείχνει μεγαλοψυχία και ανθρωπιά στα θύματα. Είναι μια τραγωδία όπου η αφιλοκερδής ευγένεια κι η ανθρωπιά του άρχοντα Θησέα αντιπαραβάλλονται στην αφροσύνη και στην απανθρωπιά του Άδραστο και στην προκατάληψη του Κρέοντα. Η τραγωδία αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί σαν ένα έργο όπου η αθηναϊκή δημοκρατία, παρ' όλα τα τρωτά της, τοποθετείται πιο πάνω από κάθε τυρρανικό καθεστώς. Με την προβολή του Θησέα, ο οποίος συμπεριφέρεται με σύνεση στον Άδραστο, με τα λόγια της Αίθρας, που τονίζει πως πάνω απ' όλα στις ανθρώπινες σχέσεις στέκουν οι αξιώσεις της ανθρωπιάς, με τις αντιδικίες για τη δημοκρατία, με τα φιλειρηνικά κηρύγματα που συνιστούν στις πόλεις τις διαπραγματεύσεις κι όχι τους σκοτωμούς για τη λύση των διαφορών τους, είτε ανεβάζουν την αξία της ανθρώπινης ζωής πάνω από όλες τις λόγχεις και τους πολέμους, οι *Ικέτιδες* χαρακτηρίζονται σαν το εγκώμιο της Αθήνας και μια πατριωτική έξαρση του Ευριπίδη.²¹³

Στην αρχή του έργου βλέπουμε τις μητέρες των νεκρών με τις υπηρέτριές τους κοντά στο βωμό της Δήμητρας στην Ελευσίνα που εκφράζουν έναν συλλογικό πόνο κι όχι μια συλλογική ικεσία. Η Αίθρα πείθει τον Θησέα να βοηθήσει το Άργος να κατανοήσει πως η βοήθεια της Αθήνας τον κάνει να προσέξει τον θρήνο των μητέρων, που ικετεύουν, κι όχι την *ύβριν* των Αργείων που εκστράτευσαν. Ο αισιόδοξος αυτός ύμνος στην ανθρώπινη νόηση και στην ανθρώπινη ευφυΐα, που με το μυθικό ένδυμα παρουσιάζονται σαν δώρα από τον θεό, άμεσα είναι μια επιρροή του Ευριπίδη από τη διήγηση του Πρωταγόρα σχετικά με τη γέννηση του ανθρώπινου πολιτισμού.²¹⁴ Συγκεκριμένα, για τους περισσότερους σοφιστές ένα βασικό θέμα ήταν το διδακτό της αρετής. Όμως, πρόκειται για μια πλευρά ενός ευρύτερου ζητήματος, της αντίθεσης μεταξύ της *φύσης* και του *νόμου*: το έμφυτο κατά του επίκτητου, του φυσικού κατά του γραπτού νόμου, ή ακόμα του προσωπικού συμφέροντος ενάντια στην κοινωνική δικαιοσύνη. Ο Πρωταγόρας αναφέρθηκε στη δυνατότητα του ανθρώπινου ηθικού και της πολιτικής προόδου, δίνοντας στην εξελικτική πορεία μεγαλύτερη σημασία στο *νόμο* σε σχέση με τη *φύση*.²¹⁵

²¹³ Ζορμπαλάς 1987, 55.

²¹⁴ Lesky 2014, 517-518.

²¹⁵ Easterling και Knox 1994, 627.

Ο Ευριπίδης ενδιαφέρεται να παρουσιάσει το ψυχολογικό αντίκτυπο, παρά την ίδια την πράξη, δηλαδή να πιάσει τον παλμό των εξαρτήσεων. Οι ήρωες του αμφιταλαντεύονται, αλλάζουν άποψη. Ο Θησέας οδηγείται χωρίς λάθη στην ολοκλήρωση της απόφασής του. Η απόφασή του είναι επεξεργασμένη λεπτομερώς, με ανταλλαγή επιχειρημάτων. Αρχικά ο Θησέας αρνείται να βοηθήσει τους Αργείους και συμπεριφέρεται αφ' υψηλού. Όμως, με την παρέμβαση της μητέρας του, κατανοεί την άλλη όχθη των πραγμάτων, μια διαφορετική προσέγγιση. Αυτή η μεταστροφή του είναι απόρροια της σκέψης.²¹⁶

Στο 1^ο επεισόδιο (87-364) ο Θησέας επικρίνει τον Άδραστο που προκάλεσε την εκστρατεία και τονίζει τα αρνητικά αποτελέσματά του: *Τέτοια φέρνει αποτελέσματα ο άθλιος ο πόλεμος* (στ. 119). Ο πόλεμος ξεκίνησε με ελεύθερη βούληση του Άδραστου. Δεν αντιλήφθηκε την τραγικότητα μιας πολεμικής διένεξης, ούτε καν τα προτάγματα των θεών. Έδωσε λανθασμένη ερμηνεία στον χρησμό, δεν κατανόησε το νόημά του, αλλά με αλαζονεία προκάλεσε τον όλεθρο του Άργους. Στο σημείο αυτό, ίσως, ο Ευριπίδης να επιδιώκει να τονίσει την ανθρώπινη αδυναμία αντίληψης ενός χρησμού, ή ακόμη την αμφισημία ενός χρησμού με αποτέλεσμα η μη ορθή κατανόησή του να έγκειται σε ανθρώπινο παράγοντα κι όχι σε θεϊκό. Συνεπώς, τα λάθη είναι απόρροια της περιορισμένης νοητικής ανθρώπινης αντίληψης να κατανοηθεί η θεϊκή βούληση. Ο ίδιος ο Άδραστος σε μια προσπάθεια να πείσει τον Θησέα πως η ευθύνη δεν είναι αποκλειστικά δική του αναφέρει: *Μου ήρθαν δυσκολοερμήνευτοι χρησμοί από τον Φοίβο* (στ. 138). Ο Θησέας τονίζει την άλογη κρίση του Άδραστου λέγοντας: *Δεν πήγες, όπως φαίνεται, με τη βοήθεια των θεών* (στ. 157).

Ο Άδραστος δεν έχει το θάρρος αλλά και την αυτογνωσία να αναφέρει πως η ευθύνη είναι δική του σχετικά με την πραγματοποίηση της εκστρατείας. Αναφέρει πως πραγματοποιήθηκε *κάνοντας τη χάρη αυτή και στους δύο γαμπρούς* (στ. 131). Ο Άδραστος φαίνεται πως δεν έχει κατανοήσει την προσωπική του ευθύνη σχετικά με τα γεγονότα. Η ευθύνη έγκειται σε άλλους: *...γιατί των νέων ανθρώπων ο θόρυβος με ξάφνιαζε* (στ. 160). Αντίθετα, ο Θησέας τονίζει την αξία της ανθρώπινης λογικής που είναι η μόνη οδός για μια ζωή καλύτερη. Δίνει σημασία στην ανθρώπινη βούληση πραγματοποίησης πράξεων, λέγοντας πως ο θεός έδωσε στον άνθρωπο *πρώτα πρώτα το μυαλό* (στ.203), όμως οι άνθρωποι οδηγούνται στην ύβρη, διότι:

²¹⁶ Romilly 2000, 128.

έχοντας την περηφάνια μέσα στη σκέ

ψη μας νομίζουμε πως είμαστε απ' τους θεούς σοφότεροι (στ. 218-219).

Ο Άδραστος περιφρόνησε τους θεούς και με τη βία προσπερνώντας τους θεούς (στ.230) αφανίστηκε τελικά όλη η πόλη. Συμπεριφέρθηκε με αλαζονεία (*αλαζονεύται*, στ. 235), δεν στοχάστηκε το θέμα αυτό καλά (στ. 248) και ο Χορός ζητά από τον Θησέα να τον συγχωρέσει (στ. 250-253). Ο Άδραστος ζητά από τον Θησέα να καταφέρει την ταφή των στρατηγών του, αλλά ο πρώτος δέχεται οξύτατες επικρίσεις. Ο Άδραστος αντιλαμβάνεται την άρνηση του Θησέα να τον βοηθήσει ως ένδειξη πείσματος, ζητά από τις απελπισμένες γυναίκες του Άργους να συνεχίσουν τις δεήσεις προς τη Δήμητρα, αν και *δε μας ωφέλησαν οι παρακλήσεις που κάναμε στους θεούς* (στ. 262). Ακόμα και σε μια τέτοια δυσχερή θέση, εξοστομίζει λόγια ύβρεως απέναντι στη θεότητα.

Η μετατόπιση της απόφασης του Θησέα να βοηθήσει τελικά τους Αργείους σημειώθηκε μετά την παράθεση λογικών επιχειρημάτων της μητέρας του, της Αίθρας. Κατόπιν λογικών και συναισθηματικών παροτρύνσεων της μητέρας του, ο Θησέας αντιλήφθηκε τον φόβο μήπως τελικά γίνει κι ο ίδιος υβριστής, όπως ο Άδραστος. Χαρακτηριστικά η μητέρα του λέει: *μήπως κάνεις λάθος και δείξεις περιφρόνηση στους θεούς* (στ. 302). Ωστόσο, η Αίθρα δεν στοχεύει μόνο στην επιρροή του Θησέα με θρησκευτικούς όρους αλλά και με πολιτικούς: τον αναγκάζει να σκεφτεί πως η μη ταφή των νεκρών σημαίνει και παραβίαση των πολιτικών θεσμών, αφού οι θεσμοί συγκρατούν τις πόλεις των ανθρώπων (στ. 311). Ο ίδιος θα αποδειχθεί ικανός πολιτικός, θα αποκτήσει *φήμη* (στ. 315), ενώ πάντα οφείλει να θυμάται ο άνθρωπος πόσο ευμετάβλητη είναι η τύχη, *γιατί ο θεός όλα ξανά τα αναποδογυρίζει* (στ. 331).

Η θετική ανταπόκριση στο ζήτημα που έθεσε η Αίθρα προήλθε κατόπιν λογικής επεξεργασίας του λόγου της. Απάντησε θετικά, όχι γιατί φοβήθηκε τους θεούς σε περίπτωση τιμωρίας του, αλλά γιατί προτίμησε να είναι *των κακών ο τιμωρός* (στ. 341). Μάλιστα, προτάσσει μια δημοκρατική θέση λέγοντας πως η πόλη θα αποφασίσει με ελεύθερη βούληση, *εξηγώντας* (στ. 350) στους πολίτες την κατάσταση, με λογικά επιχειρήματα κι όχι με τον φόβο της θεϊκής τιμωρίας.

Ο Άδραστος ενέργησε δίχως ορθή κρίση κι οδηγήθηκε στην άτη. Δεν άκουσε την προτροπή του μάντη Αμφιάρου, ο οποίος με τη μαντική ικανότητα που διέθετε, προερχόμενη από τους θεούς, να μην γίνει η εκστρατεία των «επτά επί Θήβας», διότι μάντεψε την ήττα και τον θάνατό του. Όμως, τελικά τον ανάγκασε η γυναίκα του η Εριφύλη, που την είχε δελεάσει ο Πολυνείκης με ένα περιδέραιο. Κατά τη διάρκεια

της καταδίωξης των Αργείων από τους Θηβαίους ο Δίας άνοιξε με κεραυνό ένα μεγάλο χάσμα, βυθίστηκε σε αυτό ο Αμφιάραος με το αμάξι και τα άλογά του, για να μην έχει κοινό θάνατο με τους υπόλοιπους Αργείους.²¹⁷

Στο 2^ο επεισόδιο (στ. 381-597) ο Χορός παίρνει τον λόγο κατά τη διάρκεια του «αγώνα λόγου» μεταξύ του Κήρυκα της Θήβας και του Θησέα, προβάλλοντας την άποψη πως: *Όταν ο θεός δίνει στους κακούς να περνούν καλά, αλλαζονεύονται με την ιδέα πως πάντα θα έχουν ευτυχία* (στ. 463-464). Αυτή η θέση είναι απόρροια της άρνησης του Κήρυκα της Θήβας να τιμηθούν οι νεκροί του Άργους, δείχνοντας ασέβεια, διότι είναι οι νικητές του πολέμου. Όμως, αγνοούν πως μια νίκη δεν σημαίνει πως θα είναι πάντα ευτυχείς, διότι οι θεοί τιμωρούν την αλαζονεία των ανθρώπων. Ο Κήρυκας της Θήβας επικαλείται ένα επιχείρημα που δεν συνάδει με το αρχαίο ελληνικό έθιμο της ταφής: να μην ταφούν οι Αργείοι, διότι *η αλαζονεία τους αφάνισε* (στ. 495).

Για να ισχυροποιήσει την παραπάνω θέση ο Κήρυκας κάνει μνεία στον Καπανέα (στ.496), δηλαδή σε έναν από τους «επτά επί Θήβας», που θανατώθηκε από κεραυνό του Δία, διότι προσπάθησε με αλαζονεία να σκαρφαλώσει στα τείχη της Θήβας. Σύμφωνα με τον μύθο η σύζυγός του, η Ευάδνη έπεσε στη νεκρική του φωτιά.²¹⁸ Ο Κήρυκας επικαλείται την ύβρη του Καπανέα, όταν είπε *πως θα την κουρσέψει, είτε το θέλει ο θεός είτε και δεν το θέλει* (στ. 489-500). Άρα, οι Αργείοι καμάρωναν πως σκέφτονται *καλύτερα από τον Δία* (στ. 504). Ο Χορός απάντησε στον Κήρυκα λέγοντας: *Ο Δίας που εκδικείται θα ήταν αρκετός για την περίπτωση και δε θα έπρεπε εσείς να έχετε τέτοια αλαζονεία* (στ. 511-512). Ο Χορός εννοεί πως είναι αλαζονεία να επικαλείται η Θήβα το όνομα του Δία, για να καλύψει τα δικά της σφάλματα, και μάλιστα να επισκιάζει ή να αλλοιώνει τον θεϊκό νόμο για ιδιοτελείς σκοπούς.

Ο Θησέας είναι αποφασισμένος να θάψει τους Αργείους *τηρώντας όλων των Ελλήνων το νόμο* (στ. 526-527). Μιλά ως εκπρόσωπος όλων των Ελλήνων, είναι ο τιμητής του θεϊκού νόμου και μάλιστα αναφέρει πως οι Θηβαίοι δεν έχουν να φοβηθούν πια τους νεκρούς, *έγιναν αιθέρας* (στ. 533), και μάλλον φαίνεται η φιλοσοφική επιρροή του Ευριπίδη από τον προσωκρατικό φιλόσοφο Εμπεδοκλή. Ο Εμπεδοκλής έζησε περίπου στο διάστημα 495-435 π.Χ. Σύμφωνα με τον Αέτιο (II, 6,3, dk 31 a 49): «Ο Εμπεδοκλής υποστηρίζει ότι πρώτος ξεχώρισε ο αιθέρας,

²¹⁷ Μαυρόπουλος 2008, 219-220.

²¹⁸ Μαυρόπουλος 2008, 222.

δεύτερη η φωτιά και κατόπιν η γη. Από τη γη, καθώς περισφιγγόταν έντονα από τη δύναμη της περιστροφής, ανάβλυσε το νερό».²¹⁹ Ο Θησέας τονίζει το ευμετάβολο της τύχης. Οι άνθρωποι έχουν την τάση να τιμούν τους θεούς, όταν είναι ευτυχείς, αλλά κι όταν δυστυχούν, για να τους δοθεί η ευδαιμονία (στ. 550-555). Τιμωρεί τους αλαζονικούς ανθρώπους (στ. 575), όπως και την αλαζονεία του θηβαίου κήρυκα (στ. 582). Η βασική του τοποθέτηση απέναντι στον θηβαίο κήρυκα είναι πως θα πολεμήσει κατά της Θήβας, αλλά η ενδεχόμενη νίκη θα είναι απόρροια της συνδρομής των θεών και των ανθρώπων (στρατιωτών). Αυτό σημαίνει πως η ανθρώπινη μοίρα εξαρτάται και από τους δύο παράγοντες: από την ανθρώπινη δράση – βούληση αλλά και από τη θεϊκή.

Στο 3^ο επεισόδιο (στ. 634-777) η σωφροσύνη του Θησέα αντιπαραβάλλονται με την αφροσύνη του Άδραστου. Ο Άδραστος πίστεψε έναν χρησμό σύμφωνα με τον οποίο όφειλε να παντρεύει τις κόρες του με έναν κάπρο κι ένα λιοντάρι, τις δίνει σε δύο εξόριστους κι εκείνοι ξεκινούν τον πόλεμο. Ο Άδραστος δεν σκέφθηκε να επιβεβαιώσει τον χρησμό, ούτε να ελέγξει, όσο ήταν δυνατό, πώς έπρεπε να τον υλοποιήσει, αλλά έχοντας εμπιστοσύνη στην κρίση του, τελικά οδηγήθηκε σε λανθασμένη απόφαση. Μάλιστα, ο Χορός αναφέρει πως ήταν θέλημα θεού ό,τι συνέβη: *...πιστεύω στους θεούς και νομίζω ότι πια έχω μικρότερη συμφορά, επειδή τιμωρήθηκαν αυτοί* (στ.734-735). Ο Θησέας αντιπροσωπεύει τη φρόνηση, τον αυτοέλεγχο. Δεν εισβάλλει στη Θήβα, δεν επιθυμεί να δείξει αλαζονική συμπεριφορά, ούτε επίδειξη πολιτικής ηγεμονίας της Αθήνας, αλλά να αποκαταστατήσει το νεκρικό έθιμο της ταφής και να μην αποδειχθεί, όπως αποδείχθηκαν οι Θηβαίοι, υβριστές. Η διαφορά ήθους μεταξύ του Θησέα και του Άδραστου είναι εμφανής. Η υπέρμετρη αλαζονεία, το πάθος του ανθρώπου να ζητά περισσότερη ευδαιμονία, απ' όση ήδη έχει, είναι συμπεριφορά που οδηγεί σε λανθασμένες κινήσεις με απρόσμενα αποτελέσματα. Ωστόσο, ο Ευριπίδης δεν φαίνεται να δίνει θεολογική ερμηνεία στην ανθρώπινη αλαζονεία, ούτε να δίδει απαραίτητα την τιμωρία ως απόρροια της θείας Δίκης. Η ευθύνη των πράξεων και των αποτελεσμάτων είναι αποκλειστικά των ανθρώπων, οι οποίοι με ελεύθερη βούληση δείχνουν ζήλο για υπέρμετρη ευτυχία, δίχως να αισθάνονται ευτυχείς για όση κατέχουν: *...που ενώ ευτυχούσε, ζητώντας ν' ανέβει στο πάνω πάνω σκαλί της σκάλας έχασε την ευτυχία που θα μπορούσε να έχει πάντοτε* (στ. 728-730).

²¹⁹ Kirk και Raven και Schofield 1988, 289, 307.

Ο Άδραστος φαίνεται να αντιλαμβάνεται την αλαζονική συμπεριφορά του παρελθόντος, αφού εκστράτευσε κατά της Θήβας. Όμως, θεωρεί πως ο άνθρωπος είναι έρμαιο της θεϊκής βούλησης και ακολουθεί τις επιταγές των θεών : *Διότι από σένα εξαρτημένοι είμαστε και κάνουμε όποια συ τυχαίνει να θέλεις* (στ. 735-736). Στη συνέχεια, μέσα από τα λόγια του Άδραστου αναδεικνύεται η σημασία του ορθολογισμού, ως ενός τρόπου επίλυσης διαφόρων προβλημάτων. Οι άνθρωποι έχουν τη δυνατότητα να επιλύουν κάθε ζήτημα *με το λόγο*, για να σταματήσουν *τα κακά* (στ. 749).

Ακόμη κι η απόφαση της γυναίκας του Καπανέα, της Ευάδνης, με ελεύθερη βούληση αποφασίζει να ριχτεί στη φωτιά μαζί με τον άνδρα της: *...να πηδήσω στην ίδια φλόγα της πυράς σου* (στ. 1002-1003). Μάλιστα, ο πατέρα της ρωτά με ποιο κριτήριο αποφάσισε μια τέτοια παράλογη ενέργεια:

Ιφ. *Με την ενέργεια της Αθηνάς ή με ορθή σκέψη
του μυαλού;*

Ευ. *Με αντρείοσύνη· πεθαίνοντας με τον άνδρα μου
θα κείτομαι.* (στ. 1062-1063).

Η απόφασή της είναι απόρροια της συναισθηματικής της κατάστασης που βιώνει αλλά και της ορθολογικής της σκέψης περί τιμής κι αντρείοσύνης. Όπως παρατηρήθηκε και στον στίχο 914, η αρετή της αντρείοσύνης είναι διδακτική, κάτι που σημαίνει πως πρόκειται για μια εκλογικευμένη απόφαση και δεν αποτελεί απόρροια καμιάς θρησκευτικής ηθικής εντολής ή επιταγής.

Αν εξαιρέσουμε τις *Βάκχες* οι θεοί εμφανίζονται κυρίως στην αρχή και στο τέλος των έργων, για να ερμηνεύσουν στους ανθρώπους τις καταστάσεις που βίωσαν ή για να αναγγείλουν την έκβασή τους.²²⁰ Στην Έξοδο (στ. 1165-1233) ο Θησέας ζητά τη διατήρηση της ευγνωμοσύνης των Αργείων απέναντι στην Αθήνα, μεσολαβεί η θεά Αθηνά, η οποία ζητά ένορκη επιβεβαίωση του Άδραστου, ως εκπροσώπου του Άργους, πως οι επίγονοι θα πάρουν εκδίκηση για τον θάνατο των πατέρων τους. Η Αθηνά λέει στον Θησέα: *...πρώτα βάλε τους να ορκιστούν* (στ. 1189). Ο Θησέας δείχνοντας θρησκευτικό σεβασμό απέναντι στη θεότητα της λέει:

*Αφέντρα μου Αθηνά, στα λόγια τα δικά σου
θα υπακούσω·
γιατί συ με κρατάς όρθιο έτσι, που να μην κάνω*

²²⁰ Romilly 2011, 34.

σφάλματα: (στ. 1127-1128).

Όπως τονίζει η Jacqueline de Romilly στον θεολογικό κόσμο του Αισχύλου «η τραγωδία ήταν τοποθετημένη σε επίπεδο δράσης και το πάθος (*pathétique*) απαρτιζόταν από την αγωνία που συνόδευε την πραγμάτωσή του. Οι μεγάλες δραματικές σκηνές του θεάτρου του Αισχύλου οφείλονται είτε στη βιαιότητα της σύγκρουσης είτε στην ένταση του άγχους». Ο Σοφοκλής όμως, όπως αναφέρει ο Γ. Γιατρομανωλάκης, περιγράφει έναν κόσμο, στον οποίο ο άνθρωπος νιώθει πως έχει απομακρυνθεί από τους θεούς. Το ανθρώπινο τραγικό την παράγεται από την αντίθεση μεταξύ της ορθολογικής και της μη ορθολογικής συμπεριφοράς είτε από την ανθρώπινη αδυναμία πρόβλεψης του κακού. Όπως συνεχίζει τη σκέψη της η Jacqueline de Romilly: «Αλλά οι τραγωδίες δεν γίνονται με την εμπιστοσύνη. Και έτσι έρχεται ο Ευριπίδης για να αναγνωρίσει ότι ο άνθρωπος, ακόμα και όταν είναι ελεύθερος και μόνος, δεν έχει λιγότερες πιθανότητες να είναι δυστυχής. Δεν έχει σημασία ότι δεν αποδίδεται πια στους θεούς η μοναδική ευθύνη των τραγικών γεγονότων: θα την αποδώσουν άλλοτε στην τύχη ή στα πάθη (*passions*): το τραγικό όμως παραμένει και αυτό το αποτέλεσμα είναι που έχει σημασία. Η δυστυχία γίνεται ακόμα πιο ακατανόητη: έχει χάσει ταυτόχρονα και τη σημασία που της απέδιδε η αισχύλεια θεολογία και την ερμηνεία της δοκιμασίας, που της έδινε η σοφόκλεια ευλάβεια: γίνεται έτσι πιο δύσκολο να την αντέξουν».²²¹

Στον Αισχύλο, κάθε δυστυχία προανάγγελε την οργή των θεών, που την προκαλούσε κάποιο πρόσφατο ή αμάρτημα (παράπτωμα) κι εξηγούσε αυτήν την οργή των θεών. Ο τρόμος που προκαλούσε πολλαπλασιαζόταν πάντα ή σχεδόν πάντα, από τη γνώση πως οι δυστυχίες που περνούσε ο άνθρωπος τις άξιζε. Ο άνθρωπος ζούσε μέσα σε έναν κόσμο απειλής, αλλά είχε τη δυνατότητα να τον αντιληφθεί και να συμμορφωθεί σύμφωνα με τις επιταγές του. Στον ευριπίδειο κόσμο οι θεοί συμπεριφέρονται με άμεσο πάντα τρόπο, δηλαδή κι όταν επεμβαίνουν, δίνεται η εντύπωση πως χαίρονται να παραπλανούν τους ανθρώπους. Όταν οι θεοί δεν επεμβαίνουν, κι αφήνουν τους ανθρώπους να κινηθούν ελεύθερα, με δική τους βούληση, κατανοούμε πως οι άνθρωποι είναι εγκαταλελειμμένοι σε έναν κόσμο, στον οποίο διάφορες δυνάμεις τους οδηγούν δίχως τη θέλησή τους στην οδύνη. Κατ' αυτόν

²²¹Romilly 2000, 9-10.

τον τρόπο οι άνθρωποι δεν έχουν τη δυνατότητα να βρουν νόημα στη θεϊκή οργή ούτε και να αγνοήσουν την αρωγή τους.²²²

Τέλος, στους *Ικέτιδες* παρατηρούμε πως οι πολιτικές αποφάσεις λαμβάνονται κυρίως με ορθολογικό τρόπο και δεν είναι απόρροια μιας θρησκευτικής παράδοσης ή κάποιου χρησμού που πρέπει κάποτε να πραγματοποιηθεί σύμφωνα με τις επιταγές των θεών. Ο Θησέας αποφασίζει τον πόλεμο, για να έχει συμμάχους τους Αργείους αλλά και να φανεί ως τιμητής των νεκρών του πολέμου.

²²²Romilly 2000, 105.

Βιβλιογραφία

Αισχύλου, *Πέρσες*. 2010. Μτφρ. Π. Μουλλάς. Αθήνα: Στιγμή, Βιβλιοθήκη αρχαίων συγγραφέων, 29.

Αισχύλος *Πέρσες*. 2005. Μτφρ. Ε. Αδάμος. Αθήνα: Ζήτρος.

Bowra, C., M.1993. *Οι τραγωδίες του Σοφοκλή: Αντιγόνη-Οιδίπους Τύραννος*. Μτφρ. Αικ. Τσοτάκου-Καρβέλη. Θεσσαλονίκη: Κώδικας.

Bullock, A. και Trombley, S., επιμ. 2008. *Λεξικό της σύγχρονης σκέψης*. Μτφρ. Κ. Αρβανίτης, Φ. Μεγαλούδη, Τ. Παπαϊωάννου. Αθήνα: Πατάκης.

Cartledge, P. 2010. «Θεατρικά έργα με βάθος»: *το θέατρο ως διαδικασία στη ζωή των πολιτών της αρχαίας Ελλάδας*. Στο «Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία», επιμ. Ρ.Ε. Easterling. Μτφρ: Λίνα Ρόζη, Κώστας Βαλάκας, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ.3-52.

Chatelet F. 1992. *Η γέννηση της ιστορίας. Η διαμόρφωση της ιστορικής σκέψης στην Αρχαία Ελλάδα*. Μτφρ. Λένα Κασίμη. Αθήνα: εκδόσεις Σμίλη.

Cameron, A.1968. *The Identity of Oedipus the King: Five Essays on the Oedipus Tyrannus*. New York: University Press.

Γεωργοπαπαδάκου, Α. χ.χ. Ανατύπωση. *Ελληνική Γραμματολογία. Από τις αρχές ως το τέλος του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Μόλχο.

Γεωργουσόπουλος Κ. 1990. *Κλειδιά και Κώδικες Θεάτρου. Ι. Αρχαίο Δράμα*. Αθήνα: Εστία.

Γκαστή, Ε. 2009. *Αισχύλου Αγαμέμνων, Ζητήματα εσωτερικής ποιητικής*. Αθήνα: Gutenberg.

Γκιργκένης. Σ. 2004. *Δημόκριτος*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.

Γιόση, Μ.Ι. 2001. «Σοφοκλής». Στο *Γράμματα Ι: Αρχαία Ελληνική και Βυζαντινή Φιλολογία*, επιμ. Α. Μελίστα, 229-262. 1^{ος} τόμος. Πάτρα: Ε.Α.Π.

Dodds, E. R. 2007. “On Misunderstanding the Oedipus Rex”, in Bloom, H., (ed.), *Bloom’s Modern Critical Interpretations: Sophocles’ Oedipus Rex*. New York, Chelsea House, 17-29.

Easterling, P.E και Knox, B.M.W. 1994. Ανατύπωση. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, επιμ. Α. Στεφάνη. Μτφρ. Ν. Κονομή, Χρ. Γρίμπα, Μ. Κομονή. Αθήνα: Παπαδήμας.

Ευριπίδης, *Ικέτιδες*. 2008. Μτφρ. Θ. Γ. Μαυρόπουλος. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.

Frede, M. 2011. *A FREE WILL: Origins of the Notion in Ancient Thought*, V.68, ed. Long, A., A. Berkeley: University of California Press.

Gould, Th. 2007. “The Innocence of Oedipus: The Philosophers on Oedipus the King, Part III”, in Bloom, H., (ed.), *Bloom’s Modern Critical Interpretations: Sophocles’ Oedipus Rex*. New York, Chelsea House, 31-70.

Guthrie, W.C. 2003. Ανατύπωση. *Οι σοφιστές*. Μτφρ. Δ. Τσεκουράκης. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Heinz- Gunther, N. 2005. *Εισαγωγή στην αρχαιογνωσία*, επιμ. Δ. Ιακώβ, Α. Ρεγκάκος. Μτφρ. Ι. Αναστασίου, Ι. Βάσση, Σ. Κοτζάμπαση, Θ. Κουρεμένος, Π. Κυριάκου. Αθήνα: Παπαδήμας.

Herington, J. 1988. *Αισχύλος*. Μτφρ. Μ. Γιούνη. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Ζορμπαλάς, Σ. 1987. *Ο ουμανισμός στο έργο του Ευριπίδη*. Αθήνα: Παπαδήμας.

Ιακώβ, Δ.Ι. 1998. *Η ποιητική της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Ιεροδιακόνου, Κ. 2000. *Ελληνιστική φιλοσοφία*. Στο: «Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα». 1^ος τόμος. Πάτρα: Ε.Α.Π., σσ. 217-262.

Κακριδής, Φ.Ι. 2005. *Αρχαία ελληνική γραμματολογία*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Κυρτάτας, Δ.Ι., Ράγκος Σ.Ι. 2010. *Η ελληνική αρχαιότητα. Πόλεμος – Πολιτική - Πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Kirk, G.S., Raven, J.E., Schofield, M. 1988. *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*. Μτφρ. Δ. Κουρτόνικ. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Κοέν, Α. 2005. *Άτομα Ηδονή Αρετή. Η φιλοσοφία του Επίκουρου*. Μτφρ. Στ. Δημόπουλος. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.

Κωσταράς, Κ. 1991. *Φιλοσοφική προπαιδεία*, Αθήνα: π.ε.

Κάλφας, Β. – Ζωγραφίδης, Γ. 2006. *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Kitto, H.D.F.1993. Ανατύπωση. *Η αρχαία ελληνική τραγωδία*. Μτφρ. Λ. Ζενάκος. Αθήνα: Παπαδήμας.

Κρεββατάς, Δ. 1998. *Οι τρεις μεγάλοι τραγικοί: Ευριπίδης, Σοφοκλής, Αισχύλος*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Long, A.A. 1987. *Η ελληνιστική φιλοσοφία*/ Μτφρ. Σ. Δημόπουλος, Μ. Δραγώνα-Μονάχου. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Lesky, A. 1997. Ανατύπωση. *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων. Από τη γένεση του είδους ως τον Σοφοκλή*. Τόμος 1. Μτφρ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ, 1987.

Lesky, A. 1993. Ανατύπωση. *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων. Ο Ευριπίδης και το τέλος του είδους*. Τόμος 2. Μτφρ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ, 1989.

Lesky, A. 2014. Ανατύπωση. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*. Μτφρ. Α. Γ. Τσοπανάκης. Αθήνα: Δέσποινα Κυριακίδη.

Λιαπής, Β. 2003. *Άγνωστος θεός: όρια της ανθρώπινης γνώσης στους Προσωκρατικούς και στον Οιδίποδα*. Αθήνα: Στιγμή.

Μιχαηλίδης, Κ. Π. 1999. *Αρχαία Κυπριακή γραμματεία, τ. 5, Φιλοσοφία: Ζήνων ο Κιτιεύς*, Λευκωσία: Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, σσ. 207-229 [: κείμενα], 324-340 [: σχόλια].

Μαρκαντωνάτος, Α., Τσαγγάλης Χ. 2008. *Αρχαία ελληνική τραγωδία. Θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Gutenberg.

Μαρωνίτης, Δ.Ν., Πόλκας, Λ. 2007. *Αρχαϊκή επική ποίηση*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Μαυρόπουλος, Θ.Γ. 2008. *Ευριπίδης Ικέτιδες*, επιμ. Ν. Λούκας. Μτφρ. Θ. Γ. Μαυρόπουλος. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.

Μοσχόπουλου, Θεοδόση. Χ.χ. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Gutenberg.

Murray, G. 1993. Ανατύπωση. *Αισχύλος. Ο δημιουργός της τραγωδίας*. Μτφρ. Β. Γ. Μανδηλαράς. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Macintosh, F. 2009. *Sophocles: Oedipus Tyrannus*. Cambridge: University Press.

Meier, C. 1997. *Η πολιτική τέχνη της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας*. Μτφρ. Φ. Μανακίδου. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, Μ. 2009. «Μόνος ο σπουδαίος άρχει και ει μη πάντως κατ' ενέργειαν, κατά διάθεσιν δε πάντως», στον τόμο: Ε. Μουτσόπουλος – Μ. Πρωτοπαπά-Μαρνέλη (επιμ.), *Η έννοια του πολίτη στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία / The Notion of Citizenship in Ancient Greek Philosophy*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, σσ. 235-253.

Πελεργίνης, Θ. 2004. *Λεξικό της Φιλοσοφίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Πούχγερ, Β. 1984. *Οιδίπους – ο σύγχρονός μας. Θεωρία και θέατρο στον 19^{ον} και 2^{ον} αιώνα. Ευρωπαϊκή Θεατρολογία. Ένδεκα μελετήματα*. Αθήνα: ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν.

Podlecki, A., J. 1980. "AJAX' S GODS AND THE GODS OF SOPHOCLES", *L'Antiquité Classique* 49, 45-86.

Ρούσος, Ε. Ν. 2003. «Άτη, Λιτές, Ύβρις, Νέμεση, Αδράστεια». Στο *Ελληνική Μυθολογία. Δωδεκάθεο Ηφαιστος, Διόνυσος. Μικρότεροι και ομαδικοί θεοί*, επιμ. Ε. Κεχαγιόγλου, 175-182. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών [ειδική έκδοση Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Το Βήμα].

Romilly, de J. 1988. *Αρχαία ελληνική γραμματολογία*. Μτφρ. Θ. Χριστοπούλου - Μικρογιαννάκη. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Romilly, de J. 2000. *Η εξέλιξη του πάθους. Από τον Αισχύλο στον Ευριπίδη*. Μτφρ. Μπ. Αθανασίου, Κ. Μηλιαρέση. Αθήνα: Άστυ.

Romilly, de J. 2011. Ανατύπωση. *Η νεωτερικότητα του Ευριπίδη*. Μτφρ. Α. Στασινοπούλου – Σκιαδά. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Ράμφος, Σ. 1997. *Το αίνιγμα και η μοίρα: Ποιητική τέχνη στον «Οιδίποδα τύραννον»*. Αθήνα: Αρμός.

- Σοφοκλέους, *Οιδίπους Τύραννος*. 1996. Μτφρ. Κ.Χ. Μύρης. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Σταματάκου, Ι. 1994. *Λεξικόν της Αρχαίας ελληνικής γλώσσης*. Αθήνα: Βιβλιοπρομηθευτική.
- Σακελλαρίου, Μ.Β. 2012. 6^η έκδ. *Η αθηναϊκή δημοκρατία*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Σολομός, Α. 1995. *Ευριπίδης. Ευφύης και μανιακός*. Αθήνα: Κέδρος.
- Sommerstein, A. H. 2016. *Η ζωή και το έργο του Αισχύλου*, επιμ. Α. Γ. Μαρκαντωνάτος, Μτφρ. Π. Πολυκάρπου. Αθήνα: Gutenberg.
- Segal, C. 2001. *Οιδίπους Τύραννος, Τραγικός ηρωισμός και τα όρια της Γνώσης*. Μτφρ. Ε.Δ. Μακρυγιάννη. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Σάρρος, Δ. 1989. *Οιδίπους Τύραννος*. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Σπυρόπουλος, Σπ. 2012. *Σκηνική νεκρομαντεία και αθηναϊκή πολιτική. Η νεκρανάσταση του Δαρείου στους Πέρσες του Αισχύλου και η ιστορική συνείδηση. Στο «Θέατρο και Πόλη. Αττικό δράμα, Αθηναϊκή Δημοκρατία και Αρχαία Ελληνική Θρησκεία», επιμ. Ανδρέας Γερ. Μαρκαντωνάτος – Λαμπρινός Ευστ, Πλατυπόδης, πρόλογος: Γεωργία Ξανθάκη- Καραμάνου. Αθήνα: Gutenberg, σσ.84-105.*
- Thomson, G. 1954. *Αισχύλος και Αθήναι. Μελέτες γύρω από τις κοινωνικές πηγές του δράματος*. Μτφρ. Γ.Ν. Βιστάκης. Αθήνα: Ορίζοντες.
- Τρυπάνη. Κ.Α. 1988. *Ελληνική ποίηση. Από τον Όμηρο ως τον Σεφέρη*. Αθήνα: Εστία.
- Ubaldo N. 2007. *Εικογραφημένη Ανθολογία της Φιλοσοφίας*. Μτφρ. Π. Τριαδά. Αθήνα: Ενάλιος.
- Webster, T. B. L. 1994. *Εισαγωγή στον Σοφοκλή*. Μτφρ. Ι. Μπάρμπας. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.

Winnington-Ingram, R. P. 1980. *Sophocles: An Interpretation*. Cambridge University Press.

Walker, J.H. 1995. *Theseus & Athens*, Oxford.

Zoja, L. 2001. *Υβρις και Νέμεσις. Ψυχολογία και όρια της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού*. Μτφρ. Μ. Μελετιάδης. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Διαδικτυακοί ιστότοποι

http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/mythology/browse.html?text_id=180

